

BAR-ILAN UNIVERSITY
FACULTY OF LAW
LIBRARY
ISRAEL 52900 RAMAT-GAN

אוניברסיטת בר-אילן
הפקולטה למשפטים
הספרייה
ישראל 52900 רמת גן

פרויקט תדפיסים אלקטרוניים

מספר מערכת 605795

הלפרין שוויון

הלפרין, רות

”שוויון זכויות... בלי הבדל... מין” : נשים, משפט
ושינוי חברתי בישראל

"שוויון זכויות... בלי הבדל... מין": נשים, משפט ושינוי חברתי בישראל
רות הלפרין-קדרי

תל אביב
שנת 2006

מבוא

במגילת העצמאות משנת תש"ח הבטיחה מדינת ישראל לקיים "שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין". בפועל, לא קויימה ההבטחה כלפי אזרחיותיה הנשים: מצבן שונה ונחות בדרך כלל בתנאיו ובנסיבותיו מזה של גברים בישראל. מאמר זה מבקש לפרוש תמונת-מצב של נשים במדינת ישראל, תוך התבססות על תהליך הדיווח של ישראל לוועדת האו"ם לביעור הפליית נשים בשנים 1997 ו-2001, כבסיס לדיון בנושא מקומו של המשפט בהנעת שינוי חברתי.

אמנת האו"ם לביעור ההפליה נגד נשים על כל צורותיה (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, להלן CEDAW)¹ הציבה, לראשונה בהיסטוריה, את זכויות הנשים במוקד השיח המשפטי הבינלאומי. כמסמך מקיף, הנשען על בסיס רחב ביותר, נעשתה CEDAW לסקסט הקנוני העיקרי לחובות של ממשלות כלפי נשים במישור זכויות האדם, המקיף את מכלול הזכויות – אזרחיות, פוליטיות, כלכליות, חברתיות ותרבותיות. לאחרונה נטען אומנם נגד האמנה שהיא מיושנת ונשענת על המבחן הגברי למתן "זכויות שוות" (Hernandez-Truyol, 1994, 4), אולם אין להמעיט בחשיבות האתגר שהיא מציבה לפני האופי המסורתי והממוגרד של הדיכוטומיה בין הפרטי והציבורי שאפיינה את דיני זכויות האדם. CEDAW זוכה בהכרה כלל עולמית, ונכון למאי 2001, היא אושרה על ידי מאה שישים ושמונה מדינות (יותר משני שלישים מחברות האו"ם).² האמנה מציבה

- * בכתיבת מאמר זה סייעו בעדי חן כהן, שירה האי-לבציון, ענבל זהר-קארו ואלדד פרקש. תודתי נתונה להם על כך. רעיונות ממאמר זה שולבו בספרי: Ruth Halperin-Kaddari *Women in Israel: A State of Their Own* (Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2004).
- 1 Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, כפי שאומצה ב: UN Doc A/34/46 (9791), adopted by G.A. Res. 180, U.N. GAOR, 34th Sess., Supp. No. 46, at 193.
- 2 המדינה האחרונה שאשררה את האמנה היתה מיקרוניזיה, ב-1 בספטמבר 2004, ראו: <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw> רוב המדינות שלא אשררו היו מדינות מוסלמיות (ראו: Cassel & Guzman, 1999).

למדינות החברות קנה-מידה לביצועיהן והישגיהן בתחום השוויון המגדרי, והדיווח ל-CEDAW – מאפשר הפעלה של מנגנון בינלאומי לניטור מעמד האשה בעולם. מדינות המאשרות את CEDAW מתחייבות לפעול לביטול ההפליה נגד נשים על כל סוגיה באמצעות חקיקה ומעשים, וכן למנוע הפליה כזאת ולהגן על נשים מפני רמיסת זכויותיהן בידי אחרים (Cook, 1994). אלה התחייבויות מרחיקות-לכת, אך רוב המדינות נוטלות אותן על עצמן, שכן איסור הפליה מגדרית נחשב כיום לאחד מסממניה של מדינה נאורה. מדינה המאשרת את האמנה מתחייבת כלפי אוכלוסייתה שלה, ולא רק כלפי הקהילייה הבינלאומית. השאלה היא כמובן עד כמה יש לעקרונות ולהתחייבויות האלה ביטוי מעשי. כיום יש אומנם בסיס מוצק לטענה שהפליה נגד נשים אסורה בכל העולם מתוקף שלושת המקורות של משפט בינלאומי: אמנות, משפט מנהגי ועקרונות כלליים של משפט בינלאומי (Cassel & Guzman, 1999), אך אין פירושו של דבר שהפליה על בסיס מגדרי מוגרה למעשה. נהפוך הוא, כדברי קסל וגוזמן (1999, 287), "מעולם לא היה הפער העולמי בין חוקים נאצלים לבין מציאות בזווה של הפליה נגד נשים עמוק יותר." עם זאת, האשרור של CEDAW, ובמרכזו חובת הדיווח, יוצר מחויבות של המדינות כלפי תקנים בינלאומיים ומכפיף אותה לבקרה בינלאומית. בכך האמנה ומנגנון הדיווח שלה נעשים כלי בעל עוצמה לא רק בזירה הבינלאומית, אלא גם במאבקן המקומי של נשים לקידום. הליך הדיווח מאפשר להעריך עד כמה הערובות המקומיות לזכויות שוות לנשים תואמות את המתווה הבינלאומי לאגירת נתוני-יסוד על עצם מעמדן של נשים ולזיהוי מכשולים המונעים את יישום האמנה. כל אלה מהווים כוח עצום בידי נשים בזירה המקומית להצבת דרישות לממשלה. תמיכה בדרישות נמצאת ב"הערות הסיום" (concluding observations) של ועדת CEDAW – המעריכות את שיעור הציות ל-CEDAW מצד המדינה המדווחת, ומהוות מעין ציון לאותה מדינה ונכתבות רק לאחר הגשת הדו"ח לוועדה.³

ישראל הצטרפה ל-CEDAW ואשררה אותה בשנת 1991, אך את הדו"ח הרשמי הגישה לראשונה רק בשנת 1997.⁴ לאמיתו של דבר, כבר שנים מספר קודם-לכן חיבר משד החוץ מסמך, שנועד להוות דו"ח במסגרת האמנה, אך היה ברור לכל הנוגעים בדבר שלא ניתן להגישו באותה מתכונת. יש לזכור שבראשית שנות התשעים היה מעמדה של מדינת-ישראל

3 הערות לסיום של ועדת CEDAW לגבי הדו"ח הישראלי מצויות בדו"ח הוועדה לביעור ההפליה נגד

נשים, דיון 16 וגם 17 עמודים: 87-92 קטעים 132-183 (1997) UN Doc A/52/38/Rev.1.

4 *Combined Initial and Second Report of the State of Israel Concerning the Implementation of the United Nations Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women*. UN Doc CEDAW/C/ISR/1-2 Halperin- (1997). <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/reports.htm#i> ראו:

Kaddari, 1997; Baker & Schonmann, 1998.

בזירה הבינלאומית בעלייה בעקבות תהליך אוסלו. במישור הפנים-ישראלי, המחצית הראשונה של שנות התשעים היתה תקופת פריחתן של זכויות האדם בישראל על רקע חקיקתם של שני חוקי-היסוד המרכזיים (חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו; חוק-יסוד: חופש העיסוק,⁵ בשנת 1992) והצטרפותה של מדינת-ישראל לאמנות הבינלאומיות המרכזיות של זכויות האדם (אמנה בינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות, אוגוסט 1991; אמנה בינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות, אוקטובר 1991; האמנה בדבר זכויות הילד, אוגוסט 1991; וכמובן CEDAW). נדמה כי ישראל תופסת מעמד לגיטימי במסגרת הקהילייה הבינלאומית האמונה על פיתוח זכויות האדם וכיבודן. על רקע זה היה ברור כי יש להתייחס בכובדראש למטלות הרשמיות במסגרת אמנות זכויות האדם וליישם את חובת הדיווח כהלכה ובהתאם לתקנים המקובלים באותה זירה. נוסף על כך, וכחלק מתהליך קבלתה של מדינת-ישראל לחיק הקהילייה הבינלאומית, נבחרו באותה עת שלושה אנשי משפט ישראליים, כ"מומחים עצמאיים" (independent experts), לכהונה בוועדות המומחים הפועלות במסגרת שלוש האמנות המרכזיות.⁶ ד"ר כרמל שלו, שנבחרה לכהן בוועדת CEDAW, בהיותה ערה למשמעות הדיווח בזירה הפוליטית הבינלאומית, העמידה את ראשי משרדי החוץ והמשפטים על חשיבות הנושא, ויחד עם מנכ"לית משרד המשפטים דאז, השופטת נילי ארד, הן הניעו תהליך של התמקצעות בכתיבת הדו"חות לאמנות זכויות האדם. הראשון מביניהם היה דו"ח CEDAW, שמלאכת חיבורו הופקדה בידי.⁷ רשימה זו, מבוססת כאמור, על תמונת הרחב שנפרשה לנגד עיני במהלך כתיבת הדו"חות, בשנים 1997 ו-2001, תוך תהייה על המשמעות החברתית של תהליך הדיווח ושל תוצריו המשפטיים, במסגרת התהיות הכלליות של יכולת המשפט להניע שינוי חברתי.⁸

תנאי מוקדם לשימוש ב-CEDAW ובמנגנון הדיווח שלה הוא, כמובן, הידיעה על קיום האמנה. הניסיון הישראלי בהקשר זה לא צלח. ראשית, הדו"ח לא תורגם לעברית או לערבית –

5 חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, ס"ח 1391, התשנ"ב, 150. חוק יסוד: חופש העיסוק, ס"ח תשנ"ד 90.

6 היו אלה יהודית קרפ, שהיתה אז המשנה ליועץ המשפטי לממשלה ומונתה לוועדת האמנה בדבר זכויות הילד; פרופסור דוד קרצ'מר, שמונה לוועדת האמנה בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות; וד"ר כרמל שלו, שמונתה לוועדת CEDAW.

7 מלאכה מורכבת זו הסתייעה הודות לצוות מחקר מצוין, שהורכב מסטודנטיות וסטודנטים של הפקולטה למשפטים בבראילן בראשות עורכת-דין עטרה קניגסברג.

8 *Third Report of the State of Israel Concerning the Implementation of the United Nations Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women*. UN Doc CEDAW/C/ISR/3 (2001). <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/reports.htm#i> שני דו"חות אלה שימשו אף רקע לכתיבת ספרי (Halperin-Kaddari, 2004).

שתי השפות הרשמיות של ישראל. כמו־כן, אף שהדו"ח עצמו הופץ בקרב כל גורמי הממשל והארגונים הלא־ממשלתיים, ההערות לסיום של ועדת CEDAW לא פורסמו ולא הופצו בניגוד לבקשתה הברורה של הוועדה.⁹ למעשה, לא נעשה כל שימוש בהערות אלה. מחלק מן ההצעות והתהיות שהועלו בהערות הדהד אומנם טון פוליטי מובהק בדבר הסכסוך הישראלי־הערבי (Baker and Schonmann, 1998), אך רבות מהן היו יכולות לשמש כבסיס לסדריום לקידומן של נשים. היה ניתן לצפות, לכל הפחות, להתייחסות ממשלתית רשמית לדו"ח ולהערות לסיום בדרך של קיום דיון מסודר בנושא. למרבה הצער, דיון כזה לא נערך מעולם, לא בממשלה, לא במליאת הכנסת ואף לא בוועדת הכנסת לקידום מעמד האשה. ההזדמנות שנפתחה עם הדיווח ל־CEDAW הוחמצה א־מ־כן לחלוטין. זו דוגמה מאירת־עיניים לאופן שבו מתקבע הנתק בין הכלי המשפטי לבין המצב החברתי.

התפר בין המשפט לחברה בהקשר מצבן של נשים בישראל הוא מוקד הרשימה הנוכחית. סיפורן של הנשים בישראל מובא כאן, בתמציתיות רבה כמובן, משני מוקדים אלה, של המשפט ושל החברה, תוך הצבעה על הפער התריף ביניהם בהיבט היישומי־המעשי. ניסיון מסוים להנהרת הפער ייעשה בהמשך, תוך שימוש בתיאוריות פמיניסטיות של המשפט. המסגרת התיאורטית הכוללת היא א־מ־כן של משפט ושינוי חברתי. ברמה התיאורית, השילוב של הפרספקטיבה החברתית עם הניתוח המשפטי מאפשר פרישת תמונה רחבה, שכן התהליך המשפטי מרחיב ומעמיק את הבחינה החברתית. ניתוח משפטי הוא אמצעי יעיל אך תמציתי לבחינת סוגיות חברתיות והתפתחותן. המשפט הוא מוסד חברתי רב־עוצמה, וללא ספק נודע לו תפקיד מרכזי בעיצובן של נורמות חברתיות ומציאות חברתית (Bourdieu, 1987). כפי שחוקרי משפט וחברה מבהירים, החוק מגלם ואף משקף אידיאולוגיות והתפתחויות חברתיות (Vago, 2000, 318–320). אחדים אף טוענים כי "בכל מערכת חברתית, המשפט הוא למעשה מסגרת היסוד (השלד, אם תרצו) לאופיין של כל צורות ההתאגדות והמוסדות. הכרת המשפט של חברה נתונה מספקת מתווה מצוין של טבעה של אותה מערכת חברתית בכללותה." (Fletcher, 1981, 33). דברים אלה נכונים כל עוד זוכרים, כמובן, שלעולם אין התנהגות חברתית תואמת במלואה את מערכת הנורמות הרשמית. וכך, כדי להבין את המתווה האמיתי, יש להשלים את הסקירה המשפטית באמצעות תיאור המציאות החברתית. עם זאת, נקודת־המוצא התיאורית ברשימה זו היא של המשפט, וזאת לנוכח ייחודה של הנורמה המשפטית, מכל סוג שהוא (חקיקה ראשית, חקיקת־משנה, פסיקה), כטקסט חברתי בעל סגולות מיוחדות. במובן מסוים, בהיותו כלי להסדרה והכוונה של התנהגויות חברתיות, הטקסט המשפטי מהווה זיקוק תמציתי של המציאות החברתית. עד כה התמקדו רוב המחקרים שעסקו בנשים בישראל בהיבט החברתי (יזרעאלי ואח', 1999; Azmon & Izraeli, 1993; Swirsky & Safir, 1993; Yishai 1997).

⁹ Halperin-Kaddari, 2004, 183.

הניסיון המשמעותי היחיד, עד לא מכבר, לשלב בין מחקר חברתי לניתוח משפטי הניב עבודה שרובה ככולה משפטית (פרנסיס דאי, כרמל שלו ומיכל ליבן-קובי, 1995). רק בעת האחרונה החלה מתפתחת מגמה אינטגרטיבית של ממש, הבאה לידי ביטוי בכתיבתה המרתקת של ניצה ברקוביץ' בסוגיית אזרחותן של נשים בישראל (ברקוביץ', 2001), וכמובן בספרה המצוין של אורית קמיר המציג את תחום הפמיניזם והמשפט הכללי בהקשר הישראלי (קמיר 2003).¹⁰ בחיבור הנוכחי, כפי שאני עושה אף בספרי, אני מבקשת להציג ראייה כוללת של אפשרות להניע את השינוי החברתי באמצעות כלים משפטיים תוך שימוש בתיאוריות פמיניסטיות של המשפט.

מצב הנשים בישראל – סקירה

קיימות דרכים שונות להצגת מצבן של נשים בחברה מסוימת או במדינה מסוימת בזמן נתון כלשהו. משתנים חברתיים וסוגי מידע שונים מסבירים גורמים שונים ומתארים מצבים שונים. לצורך ההצגה הרשמית של דו"ח CEDAW באו"ם, בשנת 1997, התקבלה הצעתו לבווד שני פרמטרים המלמדים על מעמד האשה: האחד משקף איכות חיים בסיסית – תוחלת חיים, תמותת יולדות ויילודים, ידיעת קרוא וכתוב, גיל נישואין וכולי; האחר מורכב יותר, ובוחן סוגיות כגון מקומן של נשים בחיים הציבוריים ובשוק העבודה, שכר שווה, הזדמנויות בחינוך וכולי. בפרמטר זה, המורכב יותר, מתמקדים בדרך-כלל בבחינת מעמד האשה, בעוד שנתוני הפרמטר הבסיסי נחשבים מובנים מאליהם. אולם, במיוחד במישור הבינלאומי ההשוואתי, הפרמטר הבסיסי הוא שמתווה את איכות חייהן של נשים ומגדיר את מצבן במקומות שונים בעולם (Charlesworth, 1999, xix). הניתוח שלהלן נחלק לשני הפרמטרים לא רק בשל הצידוק הממשי לכך, אלא משום שהתמונה העולה מהצגה כזו משמעותית לפיתוח התזה הכללית. ברמת הבריאות הבסיסית, בריאות נשים משתפרת בהתמדה בקרב כל שכבות האוכלוסייה בישראל. תוחלת החיים מוסיפה לעלות והיא עומדת כעת על 81.6 שנים אצל נשים יהודיות ו-77.8 אצל נשים ערביות. תמותת יילודים יורדת בהתמדה,¹¹ ותמותת יולדות נמצאת

10 לניתוח התפתחויות במחקר ובכתיבה הפמיניסטית המשפטית בישראל ראו נויה רימלט "הפמיניזם המשפטי בישראל – מניין ולאן? הרהורים על שונות, כבוד ושוויון בסקירת ספרה של אורית קמיר 'פמיניזם, זכויות ומשפט' עיוני משפט כז(3) (מרס 2004) 857-884; ליאורה בילסקי "יבוא תרבותי: המקרה של הפמיניזם בישראל" עיוני משפט כה(2) (נובמבר 2001) 523-575.

11 בשני העשורים האחרונים ירדה תמותת היילודים בקרב יהודים ב-40%, ובקרב ערבים ב-50%, אך נותרה עדיין בקרב הערבים יותר מכפולה ביחס ליהודים. בשנת 2002 היה שיעור תמותת היילודים בקרב יהודים 4.0 לכל אלף לידות, ובקרב ערבים 8.4 לכל אלף לידות. שנתון הלמ"ס 2003, לוח 3.9.

גם היא בירידה.¹² גם שיעורי לידה ופריין נמצאים בירידה, ובמקביל מסתמנת עלייה ברורה בגיל הנישואין.¹³ בתחום החינוך, המהווה גורם משמעותי לכל שינוי בתפקידי מגדר ובשוויון נשים, בקרב נשים יהודיות אין כמעט אנאלפביתיות (ובקרב יהודיות בנות חמש־עשרה עד שבע־עשרה אין היא קיימת כלל), ובקרב נשים ערביות מסתמנת ירידה משמעותית באנאלפביתיות, וגם בקרב ערביות בנות חמש־עשרה עד שבע־עשרה אין היא קיימת כלל.¹⁴ החציון של מספר שנות הלימוד בקרב נשים וגברים יהודיים זהה כעת (12.6),¹⁵ נערות משיגות ציונים גבוהים יותר בבחינות הבגרות (כולל מתמטיקה), ונשים מהוות כיום רוב, לראשונה, לא רק בקרב תלמידי התואר הראשון והשני, אלא גם בקרב תלמידי התואר השלישי.¹⁶ באשר לתחום התעסוקה, קיימת התאמה ברורה בין מקומן של נשים בשוק העבודה לבין רמת השכלתן מספר ילדיהן וגילאי הילדים. מספרן של נשים נשואות בשוק העבודה גדל בהתמדה. בשנת 2002 הגיע שיעורן של נשים יהודיות בשוק העבודה ל־53.8% מכלל נשים היהודיות. גם השתתפותן של נשים ערביות בשוק העבודה גדל, אך רק לכדי 17% מכלל הנשים הערביות באותה שנה.¹⁷ בשנת 1975 היוו נשים כשליש (31.6%) משוק העבודה, ואילו בשנת 2002 הן היוו קרוב למחצית (48.4%) משוק העבודה בארץ.

כל אלה הן דוגמות לפרמטר הבסיסי ביותר המגדיר את מעמדן של הנשים, והחיוני לפרמטר המתקדם והמורכב יותר. אלא ששיפור בפרמטר הבסיסי אינו מהווה כל ערובה לתוצאות דומות בפרמטר המתקדם. עדות לכך מצויה בייצוג נשים בפוליטיקה ובחיי הציבור. השיא הנוכחי של שמונה־עשרה חברות־כנסת (15% מבית־המחוקקים) מגיע בעקבות נסיגה מתמשכת מ־10% נשים בכנסת השלישית וצניחה, לא מזמן, ל־7.5% בכנסת הארבע־עשרה,

-
- 12 ונותרה נמוכה למן 1985, בערך 5.5 לכל מאה אלף לידות. שנתון הלמ"ס לוח 3.27.
- 13 הגיל הממוצע אצל יהודיות הוא 25.9 ואצל מוסלמיות 21.9 (עלייה של כשנה וחצי למן שנות השבעים). שנתון הלמ"ס 2003, לוח 3.5.
- 14 בורות, דהיינו אי־דיעות קרוא וכתוב, מוגדרת בנתוני הלמ"ס כרמת השכלה של 0–4 שנות לימוד. שיעור הבורות הכללי בקרב נשים שאינן יהודיות הוא 13.5%, אך התמונה האמיתית, זו שתוכל להשפיע על התפתחות עתידית, נגלית כאשר בוחנים קבוצות־גיל לחוד: ל־56% בקירוב מהנשים בנות למעלה משישים וחמש שנים שאינן יהודיות אין כל השכלה, בעוד שמספר הבורות בקרב הנערות בנות חמש־עשרה עד שבע־עשרה שנים הינו אפסי. שנתון הלמ"ס 2003, לוח 8.3.
- 15 ובקרב האוכלוסייה הלא־יהודית הוא עומד על 11.3 שנים לגברים ו־11.1 שנים לנשים. שנתון הלמ"ס 2003, לוח 8.3.
- 16 בשנת תש"ס היוו נשים 57.8% מתלמידי התואר השני ו־52.4% מתלמידי התואר השלישי. שנתון הלמ"ס 2003, לוח 8.41.
- 17 ירידה לעומת 22% בשנת 1998. שנתון הלמ"ס 2003, לוחות 12.5, 12.6, 12.10.

ושיעורן של נשים בממשלה, כמו גם בקרב מנכ"לי משרדים, נותר נמוך (שלוש נשים מבין עשרים וארבעה שרי ממשלה; ארבע נשים מבין עשרים ואחד מנכ"לי משרדים). מצבן של נשים ברמת הפוליטיקה המקומית עגום מעט פחות: ייצוג נשים ברשויות מקומיות עלה מ-5% בשנת 1950 ל-15% אחרי הבחירות לרשויות המקומיות בשנת 1998, אך גם לאחר הבחירות הנוכחיות של שנת 2003 עומדות רק שתי נשים בראשות ערים, ונראה שרמת ייצוגן הכללי בקרב הנבחרים ברשויות המקומיות אף ירדה ל-12% מכלל הנבחרים.¹⁸ אך גם לשיפור מתון זה לא ניתן לייחס חשיבות יתרה, במיוחד לאור (אי-)שיתופן של נשים בטווח הרחב יותר של חיי הציבור. בשירות הציבורי, לדוגמה, ההתקדמות אפסית כמעט,¹⁹ והשפעתה של ההפליה המתקנת שהונהגה בשירות הציבורי בשנת 1995 אינה מורגשת כמעט.²⁰ באקדמיה, באופן דומה, אף שמספר הנשים בקרב המרצים הבכירים עלה בשני העשורים האחרונים בכ-40%, עמד שיעורן בין הפרופסורים מן המניין על פחות מ-9% בשנת 2000.²¹ אין ספק שלתקרת הזכוכית "מקום של כבוד" בשוק העבודה הישראלי – הציבורי והפרטי, ואליה מתלווה, שלא במפתיע, ריבוד משרות מגדרי.²² שני אלה תורמים רבות לפערי השכר העמוקים בין גברים לנשים בישראל. שכרן החודשי הממוצע של נשים בישראל עדיין עומד על כ-55% משכרם החודשי הממוצע של גברים.²³ נשים מהוות כמעט 70% מהמועסקים ששכרם נמוך משכר המינימום.

בישראל ניכרת אם-כן התקדמות רבה, אך רובה במסגרת הפרמטר הבסיסי. לא כך הדבר ברמות המתוחכמות והמתקדמות יותר בחיי נשים. מסקנה זו נתמכת גם בממצאים של תוכנית האו"ם לפיתוח (United Nations Development Program – UNDP), שבמסגרתה, בין

18 מכלל חברי המועצות ברשויות המקומיות 12% הן נשים, 15.7% ברשויות היהודיות; ב-18% מהרשויות היהודיות לא נבחרה אף אשה. המקור לנתונים: "נשים בישראל – ריכוז נתונים ומידע 2004" שדולת הנשים בישראל. הרשות לקידום מעמד האשה, לוחות 3, 4.

19 בשנת 2001 היוו הנשים 64% מכלל העובדים בשירות הציבורי, אך ייצוגן בסגל הבכיר (דרג א) עמד על 6% (כאשר מבודדים את הדרג המשפטי, המורכב רובו ככולו מנשים). בשנת 2002 לא חל שינוי בשיעור זה (נציבות שירות המדינה, האגף לקידום נשים ושיילובן 2002; לוחות 3, 17).

20 ייצוגן של נשים בסגל הבכיר עלה אומנם ב-4% בשנים 1995–1996, אך לעומת זאת היתה ירידה חדה, משנת 1995, גם במספר הנשים המועמדות למכרזים בשירות הציבורי וגם במספר הנשים שמונו בסופו של דבר.

21 הרשקוביץ, 2000.

22 מגדור שוק העבודה בישראל היה אחד מתחומי מחקרה המרכזיים של פרופסור דפנה יזרעאלי ז"ל. לניתוח מעמיק ומקיף ביותר, שמהווה מעין סיכום עבודתה בנושא, ראו יזרעאלי, 1999ב.

23 גם כאשר מחשיבים את ההבדלים כדפוסי עבודה, נותר פער בן 20% בין שכר לשעה לגברים לבין שכר לשעה לנשים (מנהל הכנסות המדינה, 1999, 102).

היתר, מתפרסם דו"ח הפיתוח האנושי (Human Development Report) (להלן: דו"ח הפיתוח). דו"ח שנתי זה, המתפרסם למן שנת 1990, משמש מדריך מקיף לפיתוח גלובלי ומאפשר השוואת רמות של פיתוח אנושי יחסי במאה שבעים וחמש מדינות.²⁴ למן שנת 1995 עושה הדו"ח שימוש בשני מדדים רגישי-מגדר, נוסף למדד הפיתוח הכללי (Human Development Index— HDI): מדד פיתוח מגדרי (Gender Development Index — GDI) ומדד העצמה מגדרית (Gender Empowerment Measure — GEM), המשמשים לדירוג גלובלי של המדינות לפי הישגיהן בקידום שוויון מגדרי.

כאשר בוחנים את תפקודה של מדינת-ישראל על-פי שני מדדים אלה, הממצאים תומכים במסקנותי לגבי הישגיה בתחום השוויון בין המינים, במיוחד באשר לפער הבולט בין הפרמטר הבסיסי לפרמטר המתקדם, ומעניקים מימד בינלאומי השוואתי לבחינתם. מעיון ראשוני במדדי הפיתוח אכן מזדקר מייד הפער הקיים בדירוג של מדד הפיתוח המגדרי ומדד העצמה. דו"ח 1999 דירג את ישראל במקום העשרים ושלושה במדד הפיתוח המגדרי (לאחר שהיתה במקום העשרים ושניים בשנת 1997), ואילו במדד העצמה המגדרית דורגה ישראל במקום השלושים ושבעה בלבד (ירידה דרמטית מהמקום השלושים בשנת 1997). בעקבות הבחירות לכנסת השש-עשרה, בינואר 2003, שבהן הושג כאמור שיא של 15% בייצוג הנשים בכנסת, עלתה ישראל למקום העשרים וחמישה במדד העצמה המגדרית, אך הישגיה ביתר הפרמטרים נותרו נמוכים כפי שהיו קודם-לכן.

פרדוקסים ופערים: מה פשרם?

בהסתמך על תמונת הרוחב שנפרשה במסגרת כתיבת הדו"חות ל-CEDAW, שאפשרה בחינה מעמיקה ומקיפה של התפתחות מצבן של נשים בישראל, טענתי היא כי השיפור במצב הנשים בישראל ובמעמדן אינו נובע מתודעה שוויונית מקפת או ממודעות פמיניסטית; אין הוא אלא תוצר-לוואי של התפתחותה המרשימה של המדינה כמדינת-רווחה.²⁵ במילים אחרות, ההתקדמות במעמד נשים במהלך ארבעים שנותיה הראשונות של המדינה היא פועל יוצא של ההתפתחות הכוללת של ישראל במישור הכלכלי-החברתי. לטעון זה יש תימוכין בממצאים של דו"חות הפיתוח האנושי. עיון מחודש בשלושת המדדים שתוארו לעיל (כלומר מדד הפיתוח האנושי, מדד הפיתוח המגדרי ומדד העצמה המגדרי) מציג, בהתאמה, הקבלה מלאה למצבה החברתי-הכלכלי של ישראל, למצבן הבסיסי של נשים בישראל (קרי הפרמטר הבסיסי) ולרמה המורכבת יותר של חייהן (קרי הפרמטר המתקדם). הדבר הבולט ביותר הוא אולי העובדה שמדד

24 ראו: <http://hdr.undp.org/reports>.

25 כפי שמשקף, למשל, בסדרה של סקירות שנתיות של המוסד לביטוח לאומי, הכוללות באופן קבוע הקדמה לגבי מגמות והתפתחויות במערכת הרווחה בישראל. ראו, למשל, יניב, 1998, 3-32.

הפיתוח המגדרי בישראל מקביל במדויק למדד הפיתוח האנושי שלה. ישראל דורגה בקביעות סביב המקום העשרים ושלושה מתוך מאה שבעים וחמש ארצות לאורך כל שנות התשעים, הן במדד הפיתוח האנושי והן במדד הפיתוח המגדרי.²⁶ זו תמיכה ברורה בטיעון שההתקדמות בפרמטר הבסיסי של חיי נשים משקף אך ורק את ההתקדמות הכללית שהושגה במישור החברתי הכלכלי, ובמילים אחרות – את המימד הבסיסי של הפיתוח האנושי.

והנה, כאשר פונים לבחינת התחום המשפטי, מתקבלת תמונה שונה בתכלית, במיוחד בעשור האחרון של המאה העשרים. תקופה זו הניבה יבול מרשים של חקיקה ברוח הרפורמה, שעסקה בזכויות נשים וברוחותן וקידמה אותן: סדרת תיקונים לחוק העונשין, התשל"ז–1977, החל בתיקון מקיף משנת תשמ"ח לסימן ה בפרק י לחוק, העוסק בעברות מין; חוק שוויון ההזדמנויות בעבודה, התשמ"ח–1988;²⁷ החוק למניעת אלימות במשפחה, התשנ"א–1991;²⁸ חוק שכר שווה לעובדת ולעובד, התשנ"ו–1996;²⁹ חוק משפחות חד-הוריות, התשנ"ב–1992;³⁰ התיקון משנת 1993 לחוק החברות הממשלתיות, התשל"ה–1975³¹ והתיקון משנת 1995 לחוק שירות מדינה (מינויים), התשי"ט–1959,³² המסדירים שניהם את השימוש בהעדפה מתקנת; ועוד. זהו גל מרשים ביותר של חקיקה. יתר על-כן, שילוב הפעילות הממשלתית המגוונת בעניין מעמד האשה עם הישגי החקיקה במהלך העשור האחרון מלמד לכאורה על מודעות גוברת למצוקת הנשים ועל הרצון להתייחס אליה ולתקנה. מדובר בשורה ארוכה מאוד של פעילויות, הכוללת, בין היתר, הכשרה מיוחדת לשוטרים לטיפול באלימות נגד נשים במשפחה; הכשרת ממונות על מעמד האשה בשירות הציבורי; ויזמות רבות נוספות.

אלא שלמרות התפתחויות חשובות אלה, נותר הפער בין נשים לגברים ללא שינוי. כפי שאסביר להלן, הסבר חלקי לכך ניתן למצוא בפער בין חקיקה מתקדמת לבין אי-אכיפה והיעדר יישום, פער שמקורו בחיפזון שאפיין את תהליך החקיקה תוך התעלמות ממכשולים מעשיים.³³ אך מה גרם מלכתחילה לחקיקה אינטנסיבית כזאת? ומה גורם לפער, לא רק בין

26 נתונים אלה נלקחו מהדו"חות השונים של Human Development Reports, וניתן למצוא את כולם באתר של HDR ב-<http://www.undp.org/hdro/>.

27 חוק שוויון הזדמנויות בעבודה, התשמ"ח–1988, ס"ח 1240, 38.

28 חוק למניעת אלימות במשפחה, התשנ"א–1991, ס"ח 1352, 138.

29 חוק שכר שווה לעובדת ולעובד, התשנ"ו–1996, ס"ח 1996, 230.

30 חוק משפחות חד-הוריות, התשנ"ב–1992, ס"ח 1390, 147.

31 חוק החברות הממשלתיות (תיקון מס' 6) (מינויים), התשנ"ג–1993, ס"ח תשנ"ג, 92.

32 חוק שירות המדינה (מינויים), התשי"ט–1959, ס"ח תשי"ט 86; (תיקון מס' 7), 1995, ס"ח תשנ"ה, 500; תיקון תשס"א, ס"ח 78.

33 תהליך קבלתו של חוק שכר שווה לעובד ולעובדת, 1996, מדגים עובדה זו. החוק מאמץ בבירור את העיקרון של שכר שווה לעבודה שוות-ערך, אך בהיעדר כל מנגנון ממשלתי לאכיפתו, אין לו כל משמעות.

החקיקה לאי־האכיפה, אלא גם בין הרמה המתקדמת הנורמטיבית לבין הקיבעון, ולעיתים אף הנסיגה הכללית במצב? במאמר זה אבקש להציע קווים לדיון בשאלות תשתית אלה, אשר גם אם אין בהם משום מענה כולל, דומני שהם יכולים לקדם את הדיון באופן משמעותי.

תיאוריות פמיניסטיות משפטיות, שינוי חברתי וקידומן של נשים בישראל

המשפט ככלי לשינוי חברתי

מהו היחס בין הנורמה המשפטית לבין המציאות החברתית? מדוע אין המשפט המתקדם והפרוגרסיבי מיתרגם למציאות חברתית טובה ומתקדמת יותר? שאלה זו שבה ועולה במשך עשורים רבים במחקרי חברה ומשפט (Pound, 1917; Cotterrell, 1992; Vago, 2000). קיימת אמנם הסכמה כללית בדבר כוחו של המשפט להשפיע על שינוי חברתי, אך במקביל הולכת וגוברת ההכרה במגבלותיו בעיצוב פני החברה. מחקרים רבים שעסקו ב"מגבלותיה של יעילות הפעולה המשפטית" הציעו הסברים לכשלונם של המשפט בכמה וכמה תחומים, שאחדים מהם, למשל הפליה על רקע גזעי, דומים לעניין מעמדן של נשים והפליה מגדרית. אחד המחקרים שמרבים לצטטו הוא מחקרו של הסוציולוג ויליאם מ' אוואן, המונה שבעה תנאים שבהתקיימם, המשפט יכול להשפיע ביעילות על התנהגות ואולי אף על גישות חברתיות (Evan, 1965).

אחדים מתנאים אלה רלוונטיים במיוחד בהקשר שלנו, והם מתמקדים ביישום ובאכיפה. למשל, כדי לאכוף חוק חדש, מן ההכרח שיהיו לו מודלים מעשיים לציות (דהיינו, יש להבטיח שאנשים יבינו את הנורמה החדשה, למי היא מופנית וכולי), ושלא ייתפס כאוטופי גרידא במטרותיו. זאת ועוד, על גורמי האכיפה להיות מחויבים להתנהגות הנדרשת – כל רמז לצביעות או לשחיתות יערער את החוק. ועוד, יש לקבוע תמריצים חיוביים לציות, ולא רק סנקציות שליליות בגין אי־ציות. נוסף על היבטי האכיפה והיישום, יש להדגיש שכל נורמה משפטית חדשה המבקשת לחולל שינוי חברתי חייבת להתאים לעקרונות תרבותיים ומשפטיים ממוסדים. גורמים אלה הם חלק מכל ניסיון לקדם את מעמד האשה בישראל באמצעות המשפט. לעיתים קרובות מדי נחקקו נורמות משפטיות בהיעדר כל מודל ספציפי לאכיפה. כך נעשה, למשל, בחקיקת השכר השווה בעד עבודה שוות־ערך, או בהכנסת מכשיר ההעדפה המתקנת לשירות הציבורי. את גורמי האכיפה מאפיינים על־פי רוב חוסר מודעות, ובעיקר היעדר מחויבות והפנמה של תפיסות שוויוניות ופמיניסטיות. עדות לכך נמצאת, למשל, בטיפול המשטרה באלימות נגד נשים על בסיס מגדרי; בגזרי־דין בעברות של אלימות מינית ואלימות בתוך המשפחה; בגישות רשמיות עד לא מזמן כלפי זנות וסחר בנשים; ועוד.

אכן, מאז התקבל, לא הוגשה כל תביעה בהתבסס על חוק זה, וכפי שעולה מן הנתונים, אי־אפשר להסביר זאת כתוצאה מהיעדרם של פערי שכר בין גברים לנשים.

כל האמור לעיל אכן נשמע כרלוונטי במיוחד למצבן של נשים בישראל, אך רבים מהגורמים שהוזכרו מאפיינים את מצבן של נשים בעולם כולו: מחסור חמור בהקצאת משאבים ממשלתיים לצורכי נשים, לבעיותיהן וליישומן של הרפורמות החקיקתיות מהתקופה האחרונה במיוחד, היעדר מנגנון על לתיאום הפעולות השונות; דעות קדומות ואמונות מושרשות המציבות מחסום תרבותי בפני קידומן של נשים; ועוד. אלא שבישראל קיימים שני גורמים שהינם ייחודיים לה: השפעותיה הרשמיות והבלתי-רשמיות של הדת ושיקולי ביטחון המכוונים את סדרהיום הלאומי ואת החיים הציבוריים בכלל.³⁴

ועדיין דרוש הסבר מעמיק יותר. עדיין חסר דברמה. במילים אחרות, הטענה שכשלון החוק נובע מהקצאה בלתי-מספקת של משאבים ליישומן ולאכיפתו מותירה את התהייה מדוע אין מקצים די משאבים. הצבעה על אי-מחויבותן של הרשויות לאכיפת החוק מחייבת לחפש את הסיבות להיעדר המחויבות. התמיהה גדלה דווקא לנוכח השפע החקיקתי, שאינו מאופיין, לפחות על פני השטח, באותם חסכים. אכן, דבר מכל ההסברים לעיל אין בו כדי להסביר מדוע החקיקה הליברלית רבה ונמרצת כל כך מלכתחילה.

השימוש בתיאוריות פמיניסטיות של המשפט

בניסיון לבאר נושאים אלה, אני נדרשת לתיאוריות הפמיניסטיות. לתיאוריות חברתיות יש בדרך-כלל מאפיינים מבהירים המבקשים לנסח דפוס עקבי לפענוח תופעות חברתיות. במובן זה יש להן תפקיד של שיקוף, במבט רטרוספקטיבי לאחור. נוסף על כך, יש להן מאפיינים של חיזוי, בכך שהן שואפות לנסח קווים מנחים הצופים פני העתיד. השימוש שאני עושה בתיאוריות המשפטיות הפמיניסטיות הוא אפוא לא רק במסגרת ההתבוננות הרטרוספקטיבית, בחיפוש אחר הסבר למה שקרה (במקרה שלנו יהא זה הסבר לפערים, למשל), אלא גם ככלי לניסוח קווים מנחים לעתיד. בדומה לתיאוריות משפטיות אחרות, גם לתיאוריות המשפטיות הפמיניסטיות יש תכונות שאין לתיאוריות חברתיות אחרות. הן מתייחסות לא רק להתנהגות חברתית-אנושית כשלעצמה, אלא גם להסדר המודע והמתחשב שלה. בדומה לתיאוריות משפטיות אחרות, הן מתעניינות בכלים הנורמטיביים שהמשפט מספק להסדרת ההתנהגות האנושית. לעיתים הן אף משמשות לא רק ככלי הסבר לניתוח תופעות חברתיות ולהתבוננות בהן, אלא גם ככלי לעיצוב מראש של אותו שדה הניתוח. תהליך זה יכול שיתרחש במודע או שלא במודע. במילים אחרות, לתפיסות תיאורטיות מסוימות יש חלק בעיצוב המסגרת הנורמטיבית, והן משפיעות על יצירתה. לכן, כשם שבתיאוריה המשפטית שואלים לעיתים קרובות איזו תיאוריה של צדק

34 גם נושא צה"ל והשפעתו על נשים בישראל היה אחד מתחומי מחקרה המרכזיים של דפנה יזרעאלי ז"ל, ראו ד' יזרעאלי, 1999. לנושא השפעת הקשר בין הדת למדינה על נשים בישראל ראו מאמרי: Halperin-kaddari 2000.

מגולמת בחקיקה מסוימת, מן הראוי לשאול: מהי, אם בכלל, תפיסת הפמיניזם המשפטי המשתקפת בהתפתחויות החקיקתיות והשיפוטיות בישראל? אני משתמשת איפוא בתיאוריות פמיניסטיות משפטיות כדי לבחון דרכן את ההתפתחויות המשפטיות שאדון בהן, בניסיון להסביר את אופיין המורכב ואת האינטנסיביות יוצאת-הדופן שלהן.

אחת המסקנות העולות מבחינה תיאורטית מעמיקה של התפתחות מצבן של נשים בישראל היא כי באמצעות המישור המשפטי ניתן לאפיין את כל המהלך של קידום הנשים בישראל כמעבר – לעיתים ממשי ולעיתים עדיין מתבקש – מתיאוריות פמיניסטיות משפטיות של "הדור הראשון", כלומר פמיניזם משפטי ליברלי הדבק בעיקר בתפיסות של שוויון פורמלי, אל ה"דור השני" של תיאוריות פמיניסטיות משפטיות, כלומר תיאוריות פמיניסטיות תרבותיות ורדיקליות המציעות תפיסה שונה לגמרי של היחס בין חברה למשפט. קידום הנשים בישראל החל כאשר עוד שלט כאן מיתוס השוויון בין המינים. גם כאשר היתה מעין הכרה ב"בעיית נשים", בחרו מעצבי המדיניות לשקף את התפיסה הליברלית של שוויון פורמלי.³⁵ רק בשנים האחרונות מתחיל להסתמן תהליך של שינוי המבטא שינוי עמוק יותר בתודעה הפמיניסטית, שינוי שניתן לראותו גם כניסיון למצוא תחליף לגישה הפמיניסטית הליברלית.

הגישה הפמיניסטית הליברלית בתחום המשפט מכונה לעיתים קרובות "השלב הראשון" או "הדור הראשון" של הפמיניזם המשפטי, שנמשך משלהי שנות השישים ועד לשנות השמונים המוקדמות. החזון שלו מתואר כ"שואב בעיקר מליברליזם משפטי פונקציונלי, חותר לשוויון משפטי, מבלי לקרוא תיגר על אופיו של הידע המשפטי ועל הדיכטומיה הציבורית/הפרטית המקובלת" (Villmoare, 1999, 445-6). הנחת-המוצא של הגישה, הקבועה בליברליזם, גרסה כי ניתן לשפר את השימוש במשפט ובזכויות כדי לענות על צרכי נשים (Finley, 1993), וכי ביקורת שיפוטית חוקתית מאפשרת לבתי-המשפט לסייע בהשוואת "זכויות, חובות והזדמנויות של נשים וגברים" (Ginsburg, 1985, 376). ההסתמכות על ליברליזם כאתוס פוליטי דומיננטי בחברה המערבית הדמוקרטית בכלל, ובמשפט במיוחד, היא מאפיין משמעותי של הגישה הפמיניסטית הליברלית למשפט. גישה זו פועלת בתוך המערכת; היא אינה מאתגרת את המערכת עצמה (Barnett 1998, 5). משום כך, שאיפתה שנשים יקודמו ויוכללו בתחומים שהיו חסומים בפניהן בעבר מצטמצמת. היא אינה קוראת תיגר על העקרונות הבסיסיים של השיח המשפטי או הסדר החברתי. אדרבה, היא משתמשת בכלים הבסיסיים של זכויות באופן שניתן לכנותו "פמיניזם של שוויון זכויות", ובכך היא מודה בסירובה לחרוג מעבר לרמה הפורמלית של המשפט (West, 1988; Bartlett, 1991; Ross, 1993).

זה, כמובן, מושא הביקורת העיקרי של הפמיניזם התרבותי המשפטי ושל הפמיניזם הרדיקלי, שכל אחד מהם נובע משיח אחר ומכיוון שונה. הפמיניזם התרבותי (המכונה גם

35 על הליברליזם המשפטי, ראו: Ross, 1993; Rhode, 1989; Barnett, 1998, 121-123.

הפמיניזם של השונות בין המינים – difference feminism) יסודו בניתוח פסיכואנליטי או פסיכולוגי, והוא מדגיש ומעלה על נס את השונות בין גברים לבין נשים (כפי ש־Carol Gilligan, המדברת על “קול שונה”, מבטאת זאת), חושף את הגבריות המובנית במשפט וקורא עליה תיגר, ומבקש דרכים לעצב מחדש את מוסד החוק באופן שיעניק מקום לקולותיהן של נשים (Gilligan, 1982; Barnett, 1998, 6). לעומת זאת, הפמיניזם הרדיקלי משתמש בכלים של מדע המדינה ומנתח את היחסים בין המגדרים מהיבט של כוח. הפמיניסטיות הרדיקליות יוצאות אל מחוץ למישור המשפטי ומתמקדות במבנה החברתי המהווה את יסודות המשפט (Barnett, 1998, 6). כאשר מגדירים מחדש את היחסים בין המינים במונחים של חלוקת הכוח, עליונות גברית ושעבוד נשי, נפתח דיון פמיניסטי משפטי בנושאים רבים שלא סווגו עד כה בחוק כהפליה מינית – כגון אונס, אלימות, זנות ופורנוגרפיה. סוגיות אלה נעשות מושא לביקורת של הפמיניזם התרבותי והפמיניזם הרדיקלי (Mackinnon, 1989). שתי הגישות הפמיניסטיות האלה מתוארות לעיתים קרובות כ“דור השני” או “השלב השני” של הפמיניזם המשפטי (Barnett, 1998, Villmoare, 1999). במובן מסוים הן מתנתקות מהמסגרת הפשוטה של המערכת המשפטית על־מנת להבין את המבנה החברתי המכתיב את גבריות החוק ומערכות המשפט. אולם למרות ההתנתקות מהחוק, שתי הגישות שואפות לחזור ולהיכלל במערך המשפטי כשהוא מעוצב על־פי הגדרותיהן ולפי חזון. כדברי וילמור, הביקורת של הדור השני של הפמיניסטיות הינן “מקיפות יותר מאלה של הדור הראשון, ומציעות חזון פוליטי רחב, שאופקיו מתרחקים מהתחום הציבורי הפורמלי המשפטי אל המישורים הפרטיים והאישיים ביותר של החיים. הן ביקשו לבנות ידע המונע מחוויות נשים ומהכרתן, שישים קץ להבחנות המשפטיות המשתקות בין הציבורי לפרטי ויוביל ליתר שוויון בחוק ובחברה” (Villmoare, 1999, 456).

קיימות, כמובן, מקבילות בין ההתפתחויות בפמיניזם המשפטי ובתיאוריות הפמיניסטיות בכלל, אם כי נאמר לעיתים קרובות כי המחקר הפמיניסטי המשפטי “מפגר אחרי התנועה הכללית” (Barnett, 1998, 4). הדור השלישי או השלב השלישי בפמיניזם המשפטי תואם יותר את התיאוריה הפמיניסטית הכללית בכך שהוא קורא לרבגוניות של קולות ומאמץ, “אפיסטמולוגיה של נקודות־מבט” כשיטה משפטית (Matsuda, 1989). אלא שלעיתים קרובות נמתחת ביקורת על שלב זה בשל אי־יכולתו לנסח את השיטה במונחים של מדיניות, ובמיוחד בדפוסים משפטיים (Villmoare, 1999, 458-9). הניתוח שאני מציעה להתפתחויות המשפטיות מבחינת מעמד האשה בישראל מתייחס בעיקר לשלבים הראשון והשני של הפמיניזם המשפטי.

שלבים בקידום מעמד האשה בישראל מנקודת־מבט של פמיניזם משפטי
ניתן לראות את השנים המעצבות של “חקיקת נשים” בישראל כתואמות את תפיסת הפמיניזם

הליברלי.³⁶ אין זאת אומרת שהתפיסה הפמיניסטית הליברלית לבדה היא שהיוותה את הכוח המניע לחקיקה. אין ספק שפעלו כוחות חזקים בהרבה לקידום החקיקה, ובראש ובראשונה צמיחתה של ישראל כמדינת-רווחה. עם זאת, וכפי שהוסבר לעיל, לא ניתן לבטל כליל את השפעת הפמיניזם, וגם אם יוכח היעדרה המוחלט של תודעה פמיניסטית, ניתן עדיין לבחון אותו במונחים פמיניסטיים. בחינה כזו תראה, לדעתי, כי החקיקה העיקרית, חוק שיווי זכויות האשה, התשי"א-1951,³⁷ אכן משקפת תפיסה ליברלית טיפוסית בהצהרתה המרכזית כי "דין אחד יהיה לאשה ולאיש לכל פעולה משפטית". גישת הזהות ("מעמד שווה") וההתמקדות בחוק ובמשפט ("לכל פעולה משפטית") קשורים שניהם לתפיסה זו (להב, 1993). "חקיקת נשים" מוקדמת נוספת, כגון חוק חינוך חובה התש"ט-1949,³⁸ חוק שכר שווה לעובדת ולעובד התשכ"ד-1964,³⁹ ואחרים, המשיכו בנתיב זה. החוקים כולם משקפים את התפיסה הליברלית האופיינית כי די בעיגון פורמלי של זכויות שוות בתחומים בסיסיים. כגון תעסוקה וחינוך, ואין צורך בדבר נוסף. טיפול מיוחד בנשים או גיבוש מנגנונים מיוחדים לקידום האשה נתפסו כמיותרים,⁴⁰ כפי שהיה ניתן לצפות לאור מה שכונה "מיתוס השוויון" במהלך שנות הכינון של ישראל (Azmon and Izraeli, 1993; Hazelton, 1977; להב, 1993). מיתוס השוויון המגדרי תרם לחיזוק הנחות היסוד בדבר יושרתה המובנית של המערכת המשפטית, ההבטחה הרשמית של שוויון לכולם והאמונה הבסיסית בכוח המשפט לשקף ולשנות מציאות חברתית.

חוקרת מדע המדינה יעל ישי מציעה ניתוח מאיר-עיניים של התפתחות מעמד האשה בישראל מפרספקטיבה סוציולוגית (Yishai, 1997). ההתייחסות מן הפרספקטיבה המשפטית לשנים המעצבות של "חקיקת הנשים" בישראל כמשקפות את מיתוס השוויון תואם במידה מסוימת את השלב הראשון בניתוחה של ישי. האמונות שאפיינו את השלב הראשון שלטו במשך כעשרים וחמש שנים, לצד מיתוסים מכוננים רבים אחרים שהיו מרכזיים לאידיאולוגיה המייסדת של המדינה. מיתוסים אלה נופצו בעקבות מלחמת יום הכיפורים (Azmon and Izraeli, 1993). בדומה לתהליכים חברתיים שהתרחשו במקומות אחרים כתוצאה ממצבי מלחמה (Rhode, 1986; Hewlett, 1989), למדה החברה הישראלית עד כמה היתה כלכלתה תלויה בכוח "אדם" (במשמעותו הזכרית של המונח), והנשים הישראליות, שהחליפו לפתע את הגברים שיצאו לקרב, החלו מכירות בגישה הדז'נרצית כלפי שיתופן בשוק העבודה ובחיי הציבור בכלל (הרצוג, 1999,

-
- 36 במונח "חקיקת נשים" כוונתי לכל חקיקה שמטרתה או תוצאתה הן קידום המעמד של נשים.
 37 חוק שיווי זכויות האשה, התשי"א-1951, ס"ח 248.
 38 חוק חינוך חובה, התש"ט-1949, ס"ח 287.
 39 חוק שכר שווה לעובדת ולעובד, התשכ"ד-1964, ס"ח 230.
 40 ככל שחקיקת נשים בענייני עבודה מהווה חריג להכללה זו, ראו פרק 7 בספרי Halperin-Kaddari, 2004.

339-342). השלב השני התרחש אם-כן במהלך שנות השבעים. שנת האשה הבינלאומית, שהוכרזה על-ידי האו"ם בשנת 1975, תרמה להכרה החברתית בעצם קיומה של בעיה של "מעמד האשה", ובעקבותיה הוקמה ועדה ממלכתית למעמד האשה, בראשות אורה נמיר, אז חברת-כנסת מטעם מפלגת העבודה ולימים שרת העבודה והרווחה (Yishai, 1997, 20). הוועדה, שתפקידה היה לבדוק את מעמד האשה בישראל, פעלה בעיקר כגוף מבורר-עובדות, אך התבקשה גם לגבש המלצות לתיקון המצב. ההצעות שנכללו בדו"ח הוועדה משנת 1978 (שכלל רשימה של מאתיים ארבעים ואחת המלצות) היו אומנם מרשימות ושאפתניות, אך לא הוקצו די משאבים או אמצעים להגשמתן. ההתפתחויות שחלו בעקבות עבודת הוועדה כלולות בניתוחה של ישי בשלב השלישי, שלב שהתאפיין "בבירוקרטיזציה רחבת-היקף", כאשר, במסגרת הצמיחה הכללית של השירות הציבורי ומעבר של סמכויות וכוח מן הגופים הפוליטיים למנהלים, עניין "שוויון הנשים הונח בשקט על סדר היום של הבירוקרטיה" (Yishai, 1997, 20-21). פועלה העיקרי של הוועדה היה השלמת ניפוצו של המיתוס שוויון האשה בישראל, מכיוון שלראשונה נפרשה תמונה מלאה, מגובה בעובדות מבוררות, של נחיתות הנשים בישראל. מכל מקום, מאפיין בולט של תקופת מעבר זו, תקופה של ניפוץ מיתוסים יחד עם בירוקרטיזציה של שוויון לנשים, הוא היעדרן של התפתחויות חקיקתיות בהקשר של מעמד האשה. למעשה, ניתן לתאר את תגובת הציבור והממשלה בכלל על ההכרה ב"בעיית האשה" כמתכחשת לאופיה התשתיתי והנרחב של נחיתות האשה בחברה הישראלית.

וכך, רק במהלך השלב הרביעי, שתחילתו בסוף שנות השמונים והמשכו במידה מסוימת עד עצם היום הזה, מתחיל להסתמן שינוי הדרגתי במעמדן של נשים בחברה הישראלית. שנות התשעים היו ללא ספק עשור של רפורמה משפטית בעניין של נשים, במישור השיפוטי והחקיקתי גם יחד. תקופה זו מתאפיינת יותר מכל באינטנסיביות שלה בזירה המשפטית, הנחלקת כמובן לשני מישורים: מישור העשייה השיפוטית, ומישור העשייה החקיקתית. במישור השיפוטי, המהווה את זירת הניתוח המסורתית של המחקר המשפטי בישראל, היתה תחילת ההתפתחות בפסיקות תקדימיות שאסרו על גיל פרישה נמוך יותר לנשים⁴¹ והבטיחו את זכויותיהן של נשים להשתתף במועצות דתיות מקומיות,⁴² והיא הגיעה לשיאה בתקדימים, כגון אישור והוראה על הפליה מתקנת בחברות ממשלתיות,⁴³ הוראה לצה"ל לגייס נשים לקורס טיס⁴⁴ והרחבתו של עקרון ההפליה המתקנת לכל תחומי החיים הציבוריים.⁴⁵

41 בג"צ 104/87 נבו נ' ביה"ד הארצי לעבודה, פ"ד מד(4) 749.

42 בג"צ 153/87 שקדיאל נ' השר לענייני דתות ואח', פ"ד מב(2) 221.

43 בג"צ 453/94, 454 שדולת הנשים בישראל נ' שר התחבורה, פ"ד מח(5) 501.

44 בג"צ 454/94 מילר נ' שר הביטחון ואח', פ"ד מט(4) 94.

45 בג"צ 2671/98 שדולת הנשים בישראל נ' שר העבודה והרווחה, פ"ד נב(3) 630.

לאורך אותה תקופה היו תקדימים גם בתחום הפלילי, כגון הרחבת ההגנה הניתנת לנשים מפני אונס⁴⁶ והכרה בתסמונת האשה המוכה,⁴⁷ כמו גם בתחומי משפט אחרים.⁴⁸ בבית-המשפט הגבוה לצדק ניכרה התקדמות לא רק בכל הקשור לזכויות הפורמליות של נשים, אלא גם בהכרה בתפקידו החברתי של בית-המשפט בטיפוח ובפיתוח זכויות אלה. אך כאשר מחפשים את הביטוי המורה יותר מכל על שינוי ממסדי, דומני כי הסיפור האמיתי נמצא דווקא במישור החקיקה, במידה רבה יותר מאשר במישור השיפוט. בית-המשפט העליון בישראל (המכהן גם כבית-המשפט הגבוה לצדק) אינו בוחר את המקרים שמובאים לפניו; במובן זה, סדר-היום החברתי מוכתב לבית-המשפט העליון, יחד עם הנורמות, התפיסות והערכים השנויים במחלוקת הנידונים לפניו. בקביעות המהותיות ובנימוקים של פסקי-הדין יש אומנם כדי ללמד רבות על אמונות בית-המשפט ועל תשתיותיו העקרוניות; עם זאת, לחקיקה, שתהליך היווצרותה עצמאי יותר מבחינה מבנית, ולפיכך היא מיטיבה לייצג את המדינה ואת הממשלה, חשיבות רבה יותר בעיניי בבואנו לבחון אם התרחשו שינויים בתחום, ומה הם (מאוטנר, 1999; שחר, 1998). מעניין כי בעוד המחקר האקדמי המשפטי בישראל נוטה מאז ומתמיד לניתוח פסיקה ומתמקד בעיקר בזו של בית-המשפט העליון, ספרות המשפט והחברה בעולם נוטה ברובה למישור החקיקה בחקר המשפט והשינוי החברתי. כך, למשל, בספרו הקלסי של רוג'ר קוטרל, *The Sociology of Law*, הפרק על "המשפט כמכשיר לשינוי חברתי" מתמקד רובו ככולו בחקיקה (Cotterrell, 1992).

אם מתארים את ההתפתחויות המשפטיות של העשור האחרון כ"אינטנסיביות", הרי שאת היוזמות החקיקתיות ניתן לתאר אף כאימפולסיביות. בחרתי במונח זה כדי לרמוז על הקצב המדהים של עבודת החקיקה, שלא תמיד נעשית במחשבה תחילה, בתכנון או בהסתמכות על עובדות מבוססות ומחקר יסודי. רשימת החוקים החדשים, בחלקם אף חדשניים, ארוכה.⁴⁹

46 ע"פ 5612/92 מדינת ישראל נ' בארי ואח', פ"ד מח(1) 302 (פרשת שומרת).

47 ע"פ 6353/94 בוחבוט נ' מדינת ישראל, פ"ד מט(3) 647.

48 כמו למשל בתחום דיני המשפחה וצמצום ההפליה נגד נשים בגירושין, בסוגיית חלוקת הרכוש בין בני-זוג; ראו עניין בבלי, בג"ץ 1000/92 בבלי נ' בית הדין הרבני הגדול, פ"ד מח(2) 221. ראו הלפרין-קדרי, 1997.

49 לחוקים הנזכרים לעיל, בטקסט הצמוד להערות 27-32, ניתן להוסיף לדוגמה את החוקים הבאים: חוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים, התשס"א-2000, ס"ח 1765, 58; חוק השוואת זכויות פנסיה לאלמן ולאלמנה, התשס"א-2000, ס"ח 1755, 4; חוק דמי מחלה (היעדרות בשל מחלת ילד), התשנ"ג-1993, ס"ח 1427, 134; חוק הרשויות המקומיות (יועצת לענייני מעמד האשה), התש"ס-2000, ס"ח 1751, 278; חוק למניעת הטרדה מינית, התשנ"ח-1998, ס"ח 1661, 166.

את היקף התופעה נהוג לייחס להנהגת הבחירות המקדימות (פריימריס) לבחירת המועמדים לכנסת, שכן “הטיפול באינטרסים של נשים... מצטייר כנכס אלקטורלי, לפחות בעיני המועמדים” (Yishai, 1997, 21). הסבר זה גם מרמז שמעצבי המדיניות מכירים, אולי בפעם הראשונה, בכך שנשים הן מגזר בעל עוצמה פוליטית עם אינטרסים משלו. חקיקה מאפשרת גריפה קלה יחסית של הישגים פוליטיים ודאיים, עם סיפוק מידי ואישור. אך מבחינה מעמיקה של ההליכים החקיקתיים שקדמו לחוקים רבים – החל מייזוםם ודרך שלבי החקיקה השונים – נראה לי כי התופעה מלמדת בבירור על שלב חדש בהכרת מעמדן של נשים בחברה הישראלית, ואינה ניצול ציני גרידא של מוקד כוח פוליטי חדש.

בחלק הבא אפנה לניתוח שלבי החקיקה השונים מזווית של תיאוריות פמיניסטיות של המשפט, מתוך מחשבה שיש בכך כדי לקדם הבנה של התהליכים שנסקרו כאן. הצבעה על הקבלה בין התפתחויות תיאורטיות פמיניסטיות המשתקפות ביוזמות חקיקה שונות בתחום לבין השלבים השונים בקידום מעמד האשה בישראל עשויה להעשיר את הבנתנו את העבר ולרמז על אפשרויות ההתפתחות בעתיד. כך, למשל, מסקנה בדבר מעבר מתפיסה תיאורטית מסוימת לתפיסה אחרת מתקדמת יותר עשויה לעורר תקווה בדבר התקדמות מקבילה גם ברמת היישום. עם זאת, יש להיות ערים לכך שמה שנראה בניתוח רטרוספקטיבי היצוני כמביע תפיסה מסוימת אינו מבטא תמיד הפנמה של אותה תפיסה על-ידי קובעי המדיניות.

אידיאולוגיה פמיניסטית, אבולוציה משפטית ורפורמה חברתית

באמצעות ניתוח משפטי פמיניסטי של שדה המחקר, תוך עשיית שימוש בתכונותיהן הרטרוספקטיביות של התיאוריות הפמיניסטיות של המשפט, ניתן להבחין, לדעתי, בתמורה מהותית. ההתפתחות הברורה ביותר היא בקבלה מודעת של רעיון השוויון המהותי, כלומר ההכרה שבמתן יחס שווה אל שווים אין כדי לפצות על הפליית העבר, והדבר אף אינו ישים במקרים שקיימים בהם הבדלים מהותיים “אמיתיים” בין המינים. הביטויים השונים של מכשיר ההעדפה המתקנת מצביעים על הפנמת הרעיון,⁵⁰ כמו גם תחומים אחרים שבהם החקיקה מקדמת מתן יחס שונה לנשים במכוון (למשל, נפגעות אלימות מינית המוגנות כיום מפני הצורך להעיד בנוכחות הנאשם⁵¹). הפנמת הרעיון אף מתבטאת בתחילתה של הבנה עמוקה של דינמיקת פערי השכר בין המינים ושל מודעות אמיתית למעמדן הנחות של הנשים בשוק העבודה באופן כללי, כפי שהדברים באים לידי ביטוי בחוק שכר שווה לעובדת ולעובד, התשנ”ו–1996, אשר נתן אישור תחקיתי לעיקרון של שכר שווה לעבודה שוות-ערך. ביטוי מרחיק-לכת עוד

50 לעיל הערות 31–32.

51 על-פי חוק לתיקון סדרי הדין (חקירת עדים) (תיקון מס. 2), התשנ”ה–1995, ס”ח 152.

יותר הוא המעבר מהענקת זכויות תעסוקה לאימהות להענקת זכויות תעסוקה להורים. טמונה בכך ההכרה בצורך להתאים את מקום העבודה ודרישות הקריירה להורות וליחידה המשפחתית בכלל, ולא רק לאימהות.

מעבר חקיקתי ואידיאולוגי זה מגלם בחובו הרבה מעבר להחלפת תפיסה של שוויון פורמלי בתפיסה של שוויון מהותי. הוא מבשר את תחילתו של עידן בוגר יותר של הבנה והכרה פמיניסטית, עידן שבו המודעות הפמיניסטית מכוונת לא רק מעבר לשוויון הפורמלי, אלא מעבר לפמיניזם הליברלי בכלל. ההתפתחות מהשלב הראשון של הפמיניזם המשפטי היא תופעה מזכרת, וההכרה כי השגת הזכויות – גם המהותיות – לא תחולל שינוי ממשי ללא שינוי שיטתי, מבני ותשתיתי היא הכרה המאפיינת את התפתחות התיאוריות הפמיניסטיות בכלל ואת התיאוריות הפמיניסטיות המשפטיות בפרט (Lorber, 1998, Weisberg, 1993). בעוד שהתיאוריות הפמיניסטיות הכלליות עסקו בסוגיות של הכללה והדרה, מתן מקום וקול לחוויותיהן של נשים, למחשבותיהן, לאיכויותיהן ולמציאות חייהן, נוסף לסוגיות שהתיאוריות הפמיניסטיות המשפטיות עוסקות בהן עוד מרכיב: המשפט כשיח של שינוי חברתי ושאלת ישימותן של התיאוריות בשיח זה. התיאוריות הפמיניסטיות של המשפט, יותר מהתיאוריות הפמיניסטיות הכלליות, מבקשות להפוך, באמצעות המשפט, תיאוריות מופשטות לשינוי חברתי ממשי. המשפט תובע המחשה ויישום, ואינו מסתפק בחשיבה מופשטת גרידא. בכל אלה יש כדי להוות אתגר מתוחכם ומשמעותי יותר לחיבור של המשפט והחברה, ומכאן גם גורם מרכזי בהתפתחות השלב השני של הפמיניזם המשפטי.

גם בהקשר הישראלי יש ביטוי לתהליך זה. מנקודת־מבט השוואתית, הדבר צפוי בהחלט, וניתן לראות את ההתפתחות החקיקתית כהצעה לתפיסה שונה לחלוטין של המבנה החברתי. אומנם אימוץ של תפיסת שוויון מהותי לבדו היה יכול עדיין להתפרש כמהלך פנימי בתוך הפמיניזם המשפטי הליברלי, אך כאשר אידיאולוגיה מקיפה וחזון לשינוי מבנה היחסים בין המינים נלווים אל המעבר לשוויון המהותי, הדבר מסמן צעד משמעותי לקראת השלב הבא של הפמיניזם המשפטי. כך, למשל, אימוצו של מכשיר ההעדפה המתקנת מלמד על הכרה בצורך לנקוט באמצעים מיוחדים לשם קידום אמיתי של הנשים והתגברות על הפליית העבר, במטרה לאפשר את מיצוי מלוא הפוטנציאל של הנשים באופן שוויוני. גם אימוץ העיקרון של השכר השווה בעד עבודה שוות־ערך מורה על ההכרה שלא די להבטיח שכר שווה לעבודה שווה, ושרק השוואה תוך־תעסוקתית, באמצעות המכשיר של ניתוח העיסוקים, תפתור את ההפרדה התעסוקתית, שהיא הגורם העיקרי לפערי השכר העצומים בין גברים לנשים. באופן דומה, המעבר לזכויות הורים משקף את ההבנה שהבטחת מקום העבודה של נשים במהלך תקופת הלידה הוא פתרון נחות ובלתי־מספק, וכי רק שינוי בתפקידי ההורים, או לפחות היערכות החברה לשינוי מסוג זה, יתרמו להתקדמות ממשית. כל האמור משקף את השאיפה לתמורה חברתית יסודית. בעומק הדברים, עשויה להיות מגולמת כאן קריאה לשינוי יחסי הכוחות בין המינים מן היסוד.

אם הניסיון לייחס רעיונות כה רדיקליים למישור הנורמטיבי נראה מאולץ מעט, דומני כי התיקון הגורף משנת 2000 לחוק שיווי זכויות האשה, התשי"א-1951 (שהיווה למעשה שינוי מוחלט של החוק משנת 1951),⁵² מוכיח את תוקפו של הטיעון. מבחינה זו, ניתן למתוח קו ישיר מהחוק של שנת 1951 ועד לתיקון הנוכחי, ולראות בו התגלמות של ההליך האבולוציוני כולו, ואולי אף סמל אולטימטיבי של הקריאה לשינוי הרדיקלי שתוארה לעיל. אם החוק משנת 1951 שיקף את השוויון הפורמלי של הליברליזם המשפטי, הרי שהתיקון שלו, כעבור חצי מאה, הוא האנטייתזה הגמורה שלו. למעשה, התיקון דומה במידה רבה למנשר פמיניסטי רדיקלי, למעט סוגיה אחת – זו של שליטת הדין הדתי בענייני המעמד האישי – שבה נכנע התיקון למצב הקיים ואישר את הגורמה הקיימת כדי לאפשר את העברתו בכנסת. מקריאת החוק המתוקן עולה תחושה של חקיקה חינוכית מהדרגה הראשונה. הכל נמצא בו: החל בהצהרה על כוונת החוק להבטיח שוויון מלא בין המינים ולקדם נשים בכל תחומי המדינה, המשק והמשפחה; המשך באיסור על הפליה נגד נשים בכל צורותיה והבטחת שוויון מהותי, ובכלל זה העדפה מתקנת, התייחסות ספציפית לכבוד האדם, פירוט הזכויות החברתיות ועיגון ספציפי של זכויות האשה על גופה, מתן הגנה מפני אלימות, הטרדה מינית, ניצול מיני וסחר והסדר רחב לגבי ייצוג הולם בגופים ציבוריים; וכלה בסעיף לגבי שירות שווה בכוחות הביטחון. סעיפים מסוימים, כגון ההגנה מפני אלימות והטרדה מינית, הינם למעשה חזרה על הנורמות הקיימות. אחרים, כגון ההוראות לגבי ייצוג הולם או הפליה מתקנת, הינם הרחבה של הנורמות הקיימות. ולעומתם יש זכויות חדשות לגמרי, למשל הבטחת זכות האשה על גופה, זכות שיש לה השלכה ברורה על חירויות ההולדה (Reproductive Freedoms).

אלמלא הסוגיה הדתית, היה לחוק המתוקן כוח לחולל שינוי מקיף במעמד המשפטי של נשים בישראל ושל המשטר המגדרי מבחינה משפטית. אולם – ודומה שתמיד יש “אולם” כלשהו בתחום הזה – השארת התחום הדתי מחוץ לפרישת החוק המתוקן פוגעת אנושות בחוק, ועוצמת הפגיעה גדולה ככל הנראה מכפי שהיתה במצב שקדם לשינוי. אין מדובר רק בהשארת הסטטוס־קוו על כנו. כבר רמזתי על האופי המחנך של חקיקה מסוג זה. דווקא בגלל הערך החינוכי של החוק, אני רואה את הנכונות לקבל את השיקולים הפוליטיים־הדתיים כמזיקה מאוד, שכן יש בכך משום יישור קו והשלמה עם ההפליה הנורמטיבית הקיימת דווקא בתקופה שבה מסתמן שינוי כה מרשים במעמד האשה. זהו מסר חמור במיוחד. מעבר לסכנה שבמסר, הנסיגה חמורה יותר גם ברמה הפוזיטיביסטית עצמה, שכן התיקון הוסיף הסתייגות חדשה לעקרון השוויון, שלא היתה קיימת בעבר. הסעיף החדש מציין במפורש פטור מייצוג מגדרי שווה למשרות דתיות כגון שופטים בבתי־דין דתיים, מנהיגים דתיים וכדומה. וכך, למרבה האירוניה, גם אם הנורמות הדתיות ייפתחו בדרך שתאפשר קבלת נשים למשרות אלה, הרי

52 חוק שיווי זכויות האשה (תיקון מס. 2), התש"ס-2000, ס"ח 167.

שהחוק האזרחי דאג לחשק את המצב הקיים ולעכב התפתחות כזו.⁵³ אך לא רק שריון המצב הקיים בתחום הדת הוא מושא לביקורת נגד התיקון; ביקורת נמתחה גם על אופיו המאופק של התיקון, המתבטא בלשון החוק, הגדושה בהסתייגויות,⁵⁴ ובעצם העובדה שלמרות החיזוק לבורמת השוויון ברמה ההצהרתית, בפועל לא הוקצה כל תקציב ליישום מעשי של הנורמה. עם היותי שותפה לביקורת על האילוצים הדתיים, איני מקבלת את ההשגות האחרות לגבי התיקון. יצירת מסגרת תקציבית להקצאת כספים היא תמיד האופציה העדיפה, אך לדעתי, אין להמעיט בחשיבותו של החוק למרות חסרונותיו התקציביים. חשיבותו נעוצה בטבעו החינוכי, וטבע זה, כפי שעולה ממחקר המשפט והשינוי החברתי, חשוב במיוחד בתחום טעון ערכים כזה שלנו. בעקבות כתביו של Roscoe Pound (Pound, 1917), נהוג להבחין בין "החוק והפנים של אנשים ודברים". לדברי פאונד, החוק יכול למעשה לדון רק ב"חוק", כלומר בהתנהגות שניתן לראותה, ולא ב"פנים", כלומר בגישות ובאמונות. עם זאת, השינויים בהתנהגות החיצונית מובילים לעיתים קרובות לשינוי בערכים ובגישות. בהקשר זה טוען Morroe Berger כי "החוק יכול להשפיע על מעשים 'חיצוניים' שמשפיעים או יוצרים את התנאים להפעלת אותם נטיות וטעמים פרטיים, שאמורים להיות מעבר לתחום המשפט" (Berger, 1952, 172). ואומנם, ניתן לתאר את התיקון לחוק לשיווי זכויות האשה כחוק המטפל ב"חוק" ויוצר מסגרת חברתית כוללת המבוססת על עקרון השוויון. בתור שכזה, אין הוא זקוק בהכרח למשאבים כספיים ספציפיים. תחת זאת הוא תובע מחויבות עמוקה לנושא עצמו מצד אלה המיישמים את המדיניות הציבורית. ברגר, ואחרים יצרו מסגרות שנראות רלוונטיות לגיבוש המחויבות הזאת בהתבסס על החוק. אין זו הדרך היחידה שהחוק משפיע בה על עיצוב רעיונות וגישות; נטען לא פעם כי "חקיקה וחינוך אינם זרים זה לזה, חקיקה היא אמצעי חינוך רב-עוצמה" (Lester & Bindman, 1972, 86). למעמד האשה וליחסים בין המינים יש שורשים עמוקים במסורות ובערכים. בתחומים אלה, כל שינוי חיצוני שכופה החוק עשוי להיתקל בהתנגדות, שכן הוא נוגד ערכים מסורתיים, אמונות ומנהגים רווחים (Dror, 1959; Vago, 2000). לפיכך נראה לי כי לתפקידה החינוכי של החקיקה בתחומים אלה נודעת חשיבות מיוחדת. עם היותם מעוגנים עמוק במנהגים ובמסורות, מדובר במוסדות חברתיים מן הדינמיים ביותר והיותר מצויים בתהליך של שינוי בחברה המערבית כתוצאה ישירה מהמהפכה הפמיניסטית. חקיקה כגון חוק שווי זכויות האשה, התשי"א-1951, מהווה הצהרה תד-משמעית של מדיניות ציבורית נגד הפליה

53 ראו עתירה למינוי אשה לתפקיד קאדי בבית-הדין השרעי, בג"ץ 891/01 עובייד ואח' נ' השר לענייני דתות ואח', פ"ד נה(3) 857.

54 שם, סעיף ב1 (1), הקובע כי הבחנה מותרת "במידה והיא מתחייבת מהשונויות העניינית שביניהם או מאופיו או ממהותו של העניין", ראו שולמית אלמוג, 2000.

מגדרית ובעד שוויון לנשים, ובתור שכזו היא נותנת ביטוי רב-עוצמה לנורמה החברתית הרצויה. יש חשיבות מיוחדת לביטוי סמכותי מסוג זה בתקופה של חוסר זדאות ומציאות משתנה. לתובנות אלה נוסף חיזוק מכיוונם של שני אמצעי חקיקה נוספים מן השנים האחרונות: החוק למניעת הטרדה מינית, התשנ"ח-1998, וחוק הרשות לקידום מעמד האשה, התשנ"ח-1998. על-אף היותם מנותקים לכאורה זה מזה, יש לראות חוקים אלה כחוקים משלימים אשר בישרו את הנוסח המתקן של חוק שיווי זכויות האשה.⁵⁵ למעשה, יש לראות את שלושת החוקים גם יחד כמקשה אחת, שכן בכל הקשור ל"חקיקת נשים" הם מציגים גישה חדשה, שונה בתכלית ממה שכיניתי "יוזמות חקיקה אימפולסיביות" של שנות התשעים. במובן זה ניתן לתייג את שלושת החוקים כשלב הרביעי של חקיקה בענייני נשים בישראל. שלושתם מציעים חזון רחב של שינוי חברתי וצופים שינוי מוחלט ביחסי הכוחות בין המינים. כל אמצעי החקיקה האלה מסמנים בעיני תפיסה שונה לחלוטין של המשטר המגדרי: בין אם מדובר במה שנתפס מאז ומעולם כ"מישור הפרטי" של יחסי המין, שאותו חשף החוק למניעת הטרדה מינית כסוג של הפליה מגדרית הפוגעת בכבוד האשה ובאישיותה; בין אם מדובר באחריות הממשלה לשוויון מגדרי, שאותה החיל חוק הרשות לקידום מעמד האשה על הממשלה באופן חסר תקדים;⁵⁶ ובין אם מדובר במעמד הכללי של נשים, שהתיקון לחוק שיווי זכויות האשה קובע אותו במונחים בהירים ומוחלטים של אישיות מלאה. זאת ועוד, נוסף לתפקידה בעיצוב משטר מגדרי שונה לחלוטין, החקיקה החדשה מתנתקת מהתבנית הישנה של רפורמה בחקיקה, זו שהתמקדה בפרטים והתעלמה מתפקידה לעצב חזון ברוח של "מה היה יכול להיות".⁵⁷

יש קשר בין ההתפתחות התיאורטית של הפמיניזם המשפטי, שאני מייחסת אותה לחוקים אלה, לבין הערכתם מן ההיבט של משפט ושינוי חברתי. בניתוח פמיניסטי משפטי, כולם משקפים את המעבר לשלב השני של תיאוריות פמיניסטיות משפטיות. מבחינת המשפט והשינוי החברתי, הם מייצגים שילוב של מתודות שבכוחן להולל שינוי. מבחינת התיאוריות

55 תחת חוק הרשות לקידום מעמד האשה אני כוללת גם את חוק הרשויות המקומיות (יועצת לענייני מעמד האשה), התש"ס-2000. חוק זה נפרד אומנם מחוק הרשות, אך גם הוא מייעד מנגנון ספציפי לטיפול בצורכי הנשים ברמה המקומית של הרשויות המקומיות, והוא משקף, לדעתי, אותה תפיסה חברתית והבנת השדה.

56 עלי להדגיש, במיוחד כמי שמכהנת כיושבת ראש הוועדה המייעצת של הרשות לקידום מעמד האשה זה למעלה משנה, שאני מתייחסת כאן לא לאופן יישומו של החוק, אלא לאידיאולוגיה ולפוטנציאל שלו בלבד.

57 הביטוי שאול מ-Villamoare, המתארת את הפמיניסטיות כ"תוהות תמיד מה היה יכול להיות". (Villamoare, 1999, 447), והשוו להתייחסות ל"נומוס פמיניסטי" כחזון לעתיד לבוא אצל Ross (Ross 1993).

הפמיניסטיות של המשפט, כאמור, אין ספק שהם משקפים את עלייתו של השלב השני בפמיניזם המשפטי: האידיאולוגיה של הפמיניזם הרדיקלי ניכרת בחוק למניעת הטרדה מינית, ורעיונות הפמיניזם התרבותי מצויים בשלושת החוקים הנסקרים לאחרונה במובן של קבלת השונות המהותית של נשים מגברים בתחומים מסוימים ושלילת כל אפשרות להפליה על בסיס זה. אך המאפיין המובהק ביותר של חוקים אלה כביטוי לשלב השני של הפמיניזם המשפטי הוא היקפם הרחב, המתפרש עד לגישות החברתיות והתרבותיות הסמויות ויורד עד לבסיס התשתית הערכית, הרבה מעבר למה שמקובל לראות כשייך לעולם המשפט וממה שהפמיניזם המשפטי הליברלי העז להכליל בתחומו. מבחינת המשפט והשינוי החברתי, אמצעים אלה משקפים שילוב פוטנציאלי יעיל של חקיקה מחנכת יחד עם שימוש עקיף במשפט לקידום שינוי והקמת מנגנון מפקח. על חשיבות החקיקה המחנכת בהקשר זה עמדנו כבר, כמו גם על התהליך הדיאלקטי שבו חובות משפטיות חיצוניות מובילות לתמורות של ממש בתפיסות ובגישות פנימיות. תיאור זה של דרכי הפעולה של חקיקה לקידום שינוי חברתי רלוונטי באותה מידה לחוק למניעת הטרדה מינית ולחוק שיווי זכויות האשה. רעיון השימוש העקיף בחוק ליצירת שינוי חברתי הועלה לראשונה על-ידי הסוציולוג יחזקאל דרור (Dror, 1959), שציין כי גם אם יש בעייתיות באכיפה ישירה של חובות משפטיות לשינוי התנהגות וגישות, החוק עשוי למלא תפקיד עקיף בהנעת שינוי חברתי בדרכים רבות. החוק הוא בבחינת מסייע לשינוי חברתי, ב"יצרו גופים המנסים באופן ישיר לקדם התפתחויות חברתיות שונות" (Dror, 1959, 798). דומה שיש בכך גם תיאור של דרך הפעולה הבאה לידי ביטוי בחוק הרשות לקידום מעמד האשה, אשר יוצר מסגרת מוסדית לזרוע שלטונית שתכליתה לשמש גורם משפיע על שינוי והתקדמות במעמד האשה. חוק זה גם מתייחס לתפקיד השלישי שנזכר לעיל, בעניין המשפט ככלי לשינוי חברתי, כלומר ייסודו של מנגנון מפקח. הצורך במנגנון אכיפה יעיל הוא מוטיב חוזר במחקרים העוסקים במשפט ובשינוי חברתי (Pound, 1917; Evan, 1965). היעדרו של מנגנון מעין זה הוא גורם קבוע בכל הקשור למעמד האשה בישראל. הקמת הרשות לקידום מעמד האשה עשויה להוות נקודת-מפנה, אבל אין בה עדיין משום מימוש היעד במובנו המקובל. דוגמה לכך מצויה בחקיקה נגד הפליה גזעית. רוג'ר קוטרל, בדיונו בחוק הבריטי, מבחין בין ה־Race Relations Act הראשון משנת 1965 לבין ה־Act השני משנת 1976: הגורם המבדיל הוא קיומו של מנגנון מוסדי מקיף לפיקוח, ליישום ולאכיפה המתקיים בחוק האחרון וחסר בקודם לו (Cotterrell, 1992, 53–58). אלא שלמרבה הצער, תיאור ממין זה אינו מתאים לגמרי לרשות לקידום מעמד האשה במתכונתה הנוכחית. רשות זו היא לכל היותר מוסד מפקח, אבל היא חסרה כל סמכות אכיפה. קיימות הסתייגויות נוספות לגבי הרשות, המתייחסות, בין היתר, לכך שהחוק לא הבטיח לה תקציב פעילות מזער, לא-יעצמאותה ולהיותה נסמכת על שולחן ראשי-הממשלה הן מבחינה תקציבית והן מבחינה פוליטית. ולמרות כל ההסתייגויות אלה, אין ספק שהקמת הרשות מהווה התחלה צנועה למילוי צורך חיוני זה של מנגנון אכיפה ופיקוח, אם אכן מבקשים לקדם שינוי.

סיכום

על רקע כל הנאמר עד כה, נותרת על כנה השאלה הבסיסית: האומנם יגיעו אמצעי חקיקה אלה את השינוי החברתי המיוחל? לאור נסיון העבר ולנוכח הפער בין המישור הנורמטיבי למישור החברתי, סביר לצפות שתופעת הפערים תישנה. כאן שבים ומשתלבים שני המוטיבים העיקריים של התזה: תיאוריות פמיניסטיות של המשפט והמשפט ככלי לשינוי חברתי. הערה ידועה על מגבלות המשפט ככלי לשינוי חברתי היא זו של יחזקאל דרור, הטוען:

...המשפט הוא רכיב אחד בלבד במערכת רחבה של כלים לביצוע מדיניות, ועל-פי רוב אינו בשימוש או ברשימוש לבדו. לפיכך, ראייה המתמקדת אך ורק במשפט ככלי לשינוי חברתי מכזב, הינה ראייה צרה, נטולת הפרספקטיבה המזערית הדרושה להבנת התופעות הנצפות (Dror, 1970, 554).

על כך הוסיף רוג'ר קוטרל והעיר:

...נראה שכשלו המחקר בחברות מערביות רבות בעשורים האחרונים להכיר בתופעה תרם רבות לאכזבה הקיימת כיום בחברות אלה מריבוי הבירוקרטיות היקרות והבלתי-יעילות, או באופן כללי יותר, לאכזבה מ”המדינה המכוונת” ומתכנון חברתי. הכישלון לראות בחוק מרכיב אחד במכלול חברתי מורכב, המושפע מכוחות חברתיים רבים, והכישלון להבין כי החוק מעוצב על-ידי כוחות אלה – יותר מאשר הוא מעצב אותם, מובילים בהכרח לאכזבה כאשר האמצעי המשפטי אינו משיג את היעדים שהציב לו הרפורמטור המשפטי (Cotterell, 1992, 65).

הסתמכות בלעדית על המשפט היא אם-כן מתכון כמעט בטוח לכישלון. אך האין הסתמכות זו מאפיין של הדור הראשון של התיאוריות הפמיניסטיות של המשפט? האין היא ממאפייניו של הפמיניזם המשפטי הליברלי, שהיה, לטענתי, הכוח המניע והאידיאולוגיה שמאחורי “חקיקת הנשים” בישראל משלביה המוקדמים ועד לעת האחרונה? דומה כי יש בכך כדי להסביר את מה שנראה ככשלון העשייה במישור המשפטי למרות היקפה הנרחב. בשל ההסתמכות המופרזת על שינוי משפטי, ללא תשתית מעשית ומבלי להבטיח את התשתית החברתית-התרבותית, לא היו השלבים המוקדמים של “החקיקה הנשית” בישראל מסוגלים “לספק את הסחורה”. המשפט והחקיקה אינם כוחות חברתיים עצמאיים, אלא כרוכים ומשולבים באינטרסים שהם מייצגים, ודרגת יעילותם משקפת את כוח היוזמים ואת עוצמת המניעים אותם להתגבר על ההתנגדות לשינוי (Cotterell, 1992, 64). המשפט הוא מרכיב אחד בלבד – אם גם מרכזי – במבנה הכולל של חיי החברה. שינוי משפטי הוא תנאי מוקדם, אך בוודאי שאינו מספיק כדי לחולל תמורה חברתית. הניסיון הישראלי ממחיש את הטעונונים הללו גם במישור המעשי: החקיקה האינטנסיבית של שנות התשעים, שתיארתי אותה כאימפולסיבית בטבעה, היא למעשה גורם

מרכזי לפערים בין המישור הנורמטיבי למישור החברתי בישראל, פערים המשקפים במידה מסוימת את כשלון המשפט בהנעת השינוי. יוזמות החקיקה המתקדמות הקדימו בהרבה את ההתפתחות החברתית, וריבויין רק הגדיל את הפער הקיים בין נורמות משפטיות לבין אכיפתן. עם זאת נראה כי תפיסת השלבים המוקדמים ככישלון הינה ראייה צרה מדי של התמונה. כשם שהשלב הראשון של הפמיניזם המשפטי היה תנאי מוקדם להתפתחות השלב השני והשלב השלישי, כך היו גם שלביה הראשונים של "חקיקת נשים" בישראל הכרחיים לצמיחתו של השלב הנוכחי, המייצג ללא ספק – גם אם לא נאמץ את המונחים פמיניזם "תרבותי" או "רדיקלי" – אידיאולוגיה פמיניסטית מתוחכמת ובוגרת יותר, המבטאת מחויבות רבה יותר ונושאת פוטנציאל רב יותר לשינוי שיהא בכוחו להביא בסופו של דבר לידי צמצום הפערים. כפי שהוסבר לעיל, תיאוריות הפמיניזם התרבותי והרדיקלי חוצות את גבולות השיח המשפטי. מקורותיהן בסוגי שיח שונים, והן מציעות, כל אחת בדרכה, חזון חברתי מקיף לשינוי נרחב ביחסי הכוחות בין המינים מתוך הסתמכות על שדות חברתיים ומוסדות המצויים מחוץ למשפט עצמו ותוך התכוונות אליהם. בכך הן עונות על הצורך – שהובע לעיל – לראות במשפט "מרכיב אחד במכלול חברתי מורכב המושפע מכוחות חברתיים רבים", ראייה שהיא מפתח לאפקטיביות המשפט. על-כן, השלב הנוכחי שאליו הגיעה "חקיקת הנשים", המקבילה לשלב השני של התיאוריות הפמיניסטיות של המשפט, טומן בחובו פוטנציאל לשינוי חברתי מקיף, בוודאי הרבה יותר מכפי שהיה בשלבים הקודמים.

דומה גם שהשלב הנוכחי בא בעיצומה של תקופה של מודעות פמיניסטית גוברת בחברה הישראלית בכלל. לא כאן המקום לפרט את האבחנה הזאת, ואביא רק דוגמות אחדות לשם המחשה. הראשונה שבהן היא גיוסן של נשות תקשורת, תחת ההתארגנות בעלת השם המשמעותי "עזרת נשים", לסייע במאבקן של נפגעות תקיפה מינית, דבר שלא היה יכול להתרחש לפני עשור. דוגמה נוספת היא הבחירות הכלליות של שנת 1999 והתגברות המודעות הציבורית לצורכיהן של נשים במהלך מערכת הבחירות. התגברות המודעות התגלתה באופן ברור בעקבות הסערה הציבורית שליוותה את כינון הממשלה, כאשר מונתה רק שרה אחת, תוך הפרת הבטחות קונקרטיות שניתנו במערכת הבחירות לייצוג רחב יותר לנשים.⁵⁸ לא היה אפשר להתעלם מכך, ואפילו פוליטיקאיות דיברו על הקשר שבין העובדה שנשים לא זכו בייצוג הולם לבין האלימות נגד נשים, הגוברת מיום ליום. התגובות על הטענות היו עוינות לרוב, אבל עצם העלאתן ראויה לציון, משום שלא הועלו על-ידי הפעילות הפמיניסטיות, אלא על-ידי הפוליטיקאיות עצמן. סימן נוסף לשינוי הוא התהליך המתרחש בצה"ל – גוף שהיה בעבר עוין לנשים, וכיום הוא מתגלה כאחד הגופים המתקדמים ביותר, המגלה את הנכונות הרבה ביותר להתאים את עצמו ולציית להוראותיו של בית המשפט הגבוה לצדק ולנורמות החברתיות

58 ראו סוליציאנו, 1999, 4.

המשתנות. קיים אומנם חשד שמערכת הפקידות של הצבא, על כל דרגיו, אינה מחויבת במאת האחוזים לעקרון השוויון, אולם נראה כי הצבא, יותר מכל מוסד חברתי אחר בישראל, אכן מצוי בראשיתה של רפורמה מבנית ואידיאולוגית.⁵⁹

יש לברך על התפתחויות אלה, שיש בהן, לצד ההתקדמות המשפטית, כדי להזמין קריאה אופטימית של מצב הנשים בישראל. אלא שהבשלת האידיאולוגיה הפמיניסטית כפי שהיא מתבטאת בחקיקה והמודעות הפמיניסטית הגוברת בקרב האליטות רחוקות מלבטא סדר חברתי חדש של ממש. אין הן זכות תמיד בגיבוי חברתי וממשלתי, וזאת בלשון המעטה. אם לא ייפסקו מגמות לקיצוצי תקציב לצורכי נשים והפסקת הפעילויות החינוכיות, לא תיתרגם גם החקיקה הפרוגרסיבית ביותר לשינוי חברתי אמיתי. הטענה בדבר ההתקדמות הנורמטיבית כתנאי הכרחי, אך לא מספיק, לשינוי חברתי עומדת בעינה בלי קשר להיקף ההתקדמות ולאופיה. מחויבות ממשלתית המתבטאת בחלוקת משאבים היא תנאי מוקדם להגשמת ההבטחה הנורמטיבית. יתר על-כן, כל עוד הפוליטיקה של דת ומדינה מביסה כל ניסיון פמיניסטי לגבור על סמכותה הבלעדית של הדת בענייני נישואין וגירושין, לא ייתכנו שינויים מהותיים ביחסי מגדר וכו'. המאבק על התקציבים והפוליטיקה של יחסי דת ומדינה הינם גורמים שראוי כי הדור השני והדור השלישי של הפמיניזם המשפטי יטפלו בהם.

דומה איפוא שאנו מצויות כיום בנקודת מפנה, שבה השיח המשפטי, לצד הפמיניזם המשפטי המלווה אותו, מאפשרים שינוי חברתי. הזירה הציבורית נחזית להיות פתוחה יותר – ולו חלקית – לשינוי ולהתפתחות. השלב הבא בקידומן של נשים בישראל צריך להתבטא במעבר מן “המפנה הנורמטיבי” לקידום המימוש ולהגשמת האידיאולוגיה העומדת בבסיסו, וזאת בעיקר באמצעות הקצאת משאבים ופעילויות חינוכיות.

59 ראו על כך ביתר הרחבה בספרי: Halperin-Kaddari 2004, 152–162.

מקורות

- אלמוג, שולמית (2000). "גורל זהה לנשים", הארץ, 4 אפריל 2000.
- ברקוביץ, ניצה (2001). "אזרחות ואימהות: מעמדן של הנשים בישראל", בתוך יואב פלד ועדי אופיר (עורכים), ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית? תל-אביב: מכון ון-ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, 206.
- הלפרין קדרי, רות (1997). "פלורליזם משפטי בישראל: בג"צ ובתי-הדין הרבניים – בעקבות בבלי ולב" עיוני משפט כ(3) 683–747.
- הרצוג, חנה (1999). "נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים" בתוך: דפנה יזרעאלי ואחרות מין מגדר ופוליטיקה. תל-אביב קו אדום, הקיבוץ המאוחד, עמ' 307–355.
- הרשקוביץ, שלמה (2000). "נשים בסגל הבכיר באוניברסיטאות" אקדמיה 7–8, 32–44.
- יזרעאלי, דפנה, פרדמן, אריאלה, דהאן-כלב, הנרייט, פוגל-ביז'אווי, סילביה, הרצוג, חנה, חסן מנאר, ונוה, חנה (1999). מין, מגדר, פוליטיקה, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- הרשקוביץ, שלמה (1999). "המיגדור בעולם העבודה" מין, מגדר, פוליטיקה, 167–215.
- הרשקוביץ, שלמה (1999). "מגדור בשירות הצבאי בצה"ל" תיאוריה וביקורת 14, 85–109.
- יניב, גדעון (1998). "מגמות ההתפתחות של מערכת הביטוח הלאומי", בתוך סקירה שנתית 1998/1999. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- להב, פנינה (1993). "כשהפאליאטיב רק מקלקל: הדיון בכנסת על חוק שיווי זכויות האשה" זמנים, 149–159.
- מאוטנר, מנחם (1999). "המשפט הסמוי מן העין" בתוך אהרן ברק ומנשה שאווה (עורכים) מנחה ליצחק: קובץ מאמרים לכבודו של השופט יצחק שילה בגבורותיו, תל-אביב: לשכת עורכי הדין, 59–89.
- מנהל הכנסות המדינה, משרד האוצר (1999). דו"ח השנתי מס. 49. ירושלים: מנהל הכנסות המדינה.
- נציבות שירות המדינה, האגף לקידום נשים ושילובן (2002). "האגף לקידום נשים ושילובן – דו"ח פעילות לשנת 2002". ירושלים: נציבות שירות המדינה.
- סוליציאנו, אורית (1999). "לא אוכלות מאותו המסטינג" קול הנשים, עלון שדולת הנשים בישראל, גליון 3.
- קמיר, אורית (2002). פמיניזם, זכויות ומשפט. ירושלים: משרד הבטחון – ההוצאה לאור.
- דאי, פרנסיס, שלו, כרמל וליבן-קובי, מיכל (עורכות) (1995). מעמד האשה בחברה ובמשפט, ירושלים: שוקן.
- שדולת הנשים בישראל (2004). "נשים בישראל – ריכוז נתונים ומידע 2004", רמת-גן: שדולת הנשים בישראל.
- שחר, יורם (1998). "משפט פלילי ותרבות בישראל" פלילים 7, 77–120.
- שנתון הלמ"ס (2003). שנתון סטטיסטי לישראל מס. 54. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- Azmon, Yael and Israeli, Dafna (Eds.) (1993). *Women in Israel*, Studies of Israeli Society, Vol. VI. New Brunswick, N.J.: Transaction Publication.
- Baker, Alan and Schonmann, Ady (1998). "Presenting Israel's Case Before International Human Rights Bodies" *Justice* 19, 23–30.

- Barnett, Hilaire (1998). *Introduction to Feminist Jurisprudence*. London: Cavendish.
- Bartlett, Katherine T. (1991). "Feminist Legal Method", In Katherine T. Bartlett and Rosanne Kennedy (Eds.), *Feminist Legal Theory: Readings in Law and Gender*, Boulder, Colo.: Westview Press, p. 370.
- Berger, Morroe (1952). *Equality by Status: Legal Controls over Group Discrimination*. New York: Columbia University Press.
- Bourdieu, Pierre (1987). "The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field", *Hastings Law Journal* 38, 805–853.
- Cassel, Douglas and Guzman, Jill (1999). "The Law and Reality of Discrimination Against Women", In Kelly D. Askin and Dorean M. Koenig (Eds.), *Women and International Human Rights Law*, Vol. 1, pp. 287–379, New York: Transnational Publishers.
- Charlesworth, Hilary (1999). "General Introduction", In Kelly D. Askin and Dorean M. Koenig (Eds.), *Women and International Human Rights Law*, Vol. 1, pp xix–xxiii, New York: Transnational Publishers.
- Cotterrell, Roger (1992). *The Sociology of Law* (2nd ed.), London: Butterworths.
- Cook, Rebecca J. (1994). "State Responsibility for Violations of Women's Rights", *Harvard Human Rights Journal* 7, pp. 125–175.
- Dror, Y. (1959). "Law and Social Change", *Tulane Law Review* 33, pp. 787–802.
- Dror, Y. (1970). "Law as a Tool of Directed Social Change: A Framework for Policy-Making" *American Behavioral Scientist* 13, pp. 553–59.
- Evan, W.M. (1965). "Laws as an Instrument of Social Change", In Alvin W. Gouldner and S. M. Miller, (Eds.), *Applied Sociology*, New York: Free Press, pp. 285–293.
- Finley, Lucinda M. (1993). "Transcending Equality Theory: A Way Out of the Maternity and the Workplace Debate", In D. Kelly Weisberg (Ed.), *Feminist Legal Theory: Foundations*, Philadelphia, Pa: Temple University Press, pp. 190–207.
- Fletcher, Roger (1981). *Sociology: The Study of Social Systems*. London: Batsford.
- Gilligan, Carol (1982). *In a Different Voice*. Cambridge, Ma.: Harvard University Press.
- Ginsburg, Ruth Bader (1985). "Some Thoughts on Autonomy and Equality in Relation to Roe v. Wade", *North Carolina Law Review* 63, 375.
- Halperin-Kaddari, Ruth (1997a). "The Position of Women In Israel", *Justice* 13, pp. 35–36.
- Halperin-Kaddari, Ruth (2000). "Women, Religion and Multiculturalism in Israel", *UCLA Journal of International Law and Foreign Affairs* 5, pp. 339–366.
- Halperin-Kaddari, Ruth (2004). *Women in Israel: A State of Their Own*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.

- Hazelton, Leslie (1977). *Israeli Women: The Reality Behind the Myths*. New York: Simon and Schuster.
- Hernandez-Truyol, Berta E. (1999). "Human Rights through a Gendered Lens: Emergence, Evolution, Revolution", In Kelly D. Askin and Dorean M. Koenig (Eds.), *Women and International Human Rights Law*, Vol. 1, New York: Transnational Publishers, pp. 3-39.
- Hewlett, Sylvia A. (1986). *A Lesser Life*. New York: W. Morrow.
- Lester, A. and Bindman, G. (1972). *Race and Law*. Harmondsworth: Penguin.
- Lorber, J. (1998). *Gender in Equality*. Los Angeles: Roxbury .
- MacKinnon, Catherine, A. (1989). *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge, Ma.: Harvard University Press.
- Matsuda, Mari (1989). "When the First Quail Calls: Multiple Consciousness as Jurisprudential Method", *Women's Rights Law Reporter* 11, pp. 7-10.
- Pound, R. (1917). "The Limits of Effective Legal Action", *International Journal of Ethics* 27, pp. 150-167.
- Rhode, Deborah L. (1989). *Justice and Gender: Sex Discrimination and the Law*. Cambridge, Ma.: Harvard University Press.
- Ross, Thomas (1993). "Despair and Redemption in the Feminist Nomos", *Indiana Law Journal* 69, pp. 101-136.
- Swirski, Barbara and Safir, Marilyn P., (Eds.) (1993). *Calling the Equality Bluff: Women in Israel*. New York: Teachers College Press.
- Vago, Steven (2000). *Law and Society* (6th ed.), Upper Saddle River, N.J.: Prentice Hall.
- Villmoare, Adelaide H. (1999). "Feminist Jurisprudence and Political Vision", *Law and Social Inquiry* 24, pp. 443-475.
- Weisberg, D. Kelly (Ed.), (1993). *Feminist Legal Theory: Foundations*. Philadelphia: Temple University Press.
- West, Robin (1988). "Jurisprudence and Gender", *University of Chicago Law Review* 55, p. 1
- Yishai, Yael (1997). *Between the Flag and the Banner: Women in Israeli Politics*. Albany, N.Y.: State University of New York Press.